

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Сергій Павленко

●

ПЕРША СПРОБА ІВАНА МАЗЕПИ ПОРВАТИ З МОСКВОЮ ПЕРЕВОРОТ 1689 РОКУ

У 1689 році відбувся Другий Кримський похід. Незважаючи на негативні оцінки його російською історіографією, він був результативніший, ніж попередній. Становище у Криму було критичним, на раді керманичів орд хан навіть плакав¹. Іван Мазепа писав 1 червня 1689 року патріарху Іоакиму, що кримчани «але ж за Перекоп загнаны и запужены. В которых трех днях отправленных боях много их бисурман побито и переранено и Нурадзін-солтана ранено, и бейскаго сына значнаго воина забито, о чем доводні языки сказывали»².

За свідченням європейських спостерігачів, московська і козацькі армії подолали Дике поле, шляхи ординців, їх укріплені порубіжні пункти зазнали нищівного розгрому³. У 1688 році поблизу Криму з'явилася фортеця Новобогородицька. Вона не давала можливості кримцям вільно маневрувати у довколишніх територіях. За місяць з 20 червня по 18 липня 1689 року на річці Самарі за наказом В. Голіцина збудовано Новосергієвське містечко, що виконувало ті ж функції⁵. Розорення порубіжних ординських пунктів, натомість створення надійних московських форпостів, за задумом головнокомандуючого походом, мало сприяти падінню могутності Кримського ханства.

Прибулі 19 липня⁶ з війни* до Москви командування, військо потрапили в епіцентр інтриги-боротьби за царський престол. Ще у січні 1689 року позбавлена влади у 1682 році цариця Наталія Кирилівна Нарішкіна поспішно одружилася свого шістнадцятирічного сина — царевича Петра на юній красуні Євдокії Лопухіній⁷. Викликане це було тим, що дружина слабкого на розум царя Івана, цариця Парасковія, завагітніла і мала народити невдовзі нащадка⁸. А відтак при можливому відтісненні Петра від царського трону, що планувалося у різних варіантах, у їх сестри Софії з'являвся шанс продовжити своє опікунське правління ще тривалий час⁹. Регентша малолітніх царів мала одноосібно

* Раптове рішення В. Голіцина про повернення в Москву, припинення бойових дій, як на нашу думку, пов'язане не так з труднощами (відсутність корму, питної води), як з ускладненням становища царівни Софії, якій необхідна була впливова допомога у столиці.

царювати насамперед до змузніння Петра. Його ж несподіване одруження 27 січня 1689 року привело правлячу верхівку у замішання: весілля знаменувало дорослість царя, можливість виконання ним владних повноважень.

Партія царівни Софії енергійно шукала виходу з критичної для неї ситуації. Варіант зберегти існуючу розстановку сил за допомогою фізичного знищення Петра¹⁰ домінував у планах її нового симпатика, начальника Стрілецького приказу Федора Леонтійовича Шакловитого, який з падінням володарки трону втрачав усі життєві і світські набутки. Впливовий царедворець, Софія також велику надію покладала на стрільців, вінчання з їх допомогою останньої на царство¹¹. Люди Шакловитого проводили на цю тему потаємні підбурювальні розмови у полках. Та ці бажання, натяки не знаходили підтримки у військовому середовищі, у патріарха Іоакима. Стрільці, з допомогою яких Софія отримала перемогу у 1682 році, пам'ятали, яку вона допустила розправу над головними заводіями бунту на її користь, а тому не наважувалися на рішучі дії.

Не дрімала й партія Нарішкіних, яка у липні 1689 року вирішила поставити ненависну противницю на місце. Петро 8 липня заборонив сестрі* брати участь у хресному поході, 27 липня не допустив до себе В. Голіцина, який тільки-но повернувся з Кримського походу¹². Напруження в Москві з кожним днем наростало. «Мабуть, скоро гряне буря¹³»; — зробив помітку у щоденнику П. Гордон.

У ніч з 7 на 8 серпня двір царівни Софії було приведено у бойову готовність: Кремль зайняв загін стрільців. Ще 300 стрільців зібралися на Луб'янці. Викликаному хворому Ф. Шакловитому царівна пояснила, що у палаці знайшли лист, у якому нібито повідомлялось про намір потішних вояк Петра розправитися з братом Іваном та сестрою¹⁴.

Співчуваючі Нарішкіним два стрільці¹⁵ серед ночі приїхали у Преображеніє і, розбудивши царя Петра, повідомили йому про наміри регентші поквитатися з ним та матір'ю. Наляканий цар, скочивши на коня, поскакав у Троїце-Сергіїв монастир, де за міцними мурами у наступний день і пізніше збираються за його покликком потішні полки, стрілецький полк Сухарева, а також віддані дворяни, бояри, іноземні офіцери¹⁶. Приїхав сюди і патріарх Іоаким.

10 серпня у Москву прибув з великим посольством гетьман Мазепа. Його супроводжували генеральний обозний В. Борковський, генеральний суддя С. Прокопович, генеральний писар В. Кочубей, генеральний асаул А. Гамалія, генеральний бунчужний Ю. Лизогуб, полковники Я. Лизогуб (Чернігів), Ф. Жученко (Полтава), С. Забіла (Ніжин), Д. Апостол (Миргород), Л. Свічка (Лубни), дев'ять старших значкових військових товаришів та сімнадцять молодших значкових товаришів, вісім канцеляристів, полкові судді, писарі, 70 дворових гетьманських людей, 50 драгунів, 12 музикантів, 5 духовних осіб, а також 2—3 сотні козаків¹⁷. «За увесь час, коли гетьмани вважалися підвладними московському царю, вони ніколи не приїздили до Москви, — зауважує у своїх «Записках про Московію» французький дипломат Де ля Невіль. — Але Голіцин під претекстом відзначення гетьмана перед царями, а в дійсності зовсім з іншими намірами, закликав Мазепу до Москви з 500 особами його вищої старшини. Під час перебування гетьмана в Москві я не міг дістати у московитян дозволу бачити його і тому кілька разів вночі я, переодягнений, відвідував його»¹⁸. Про те, що оточення Софії викликало українців як суттєву допоміжну силу у вирішенні двірцевого конфлікту, свідчить і зустріч у день їх приїзду Мазепа з Ф. Шаклови-

* Царівна Софія мала іншу матір.

тим¹⁹, а 11 серпня — з царем Іваном Олексійовичем, який прийняв всіх «милостиво»²⁰.

Однак прибулі з Гетьманщини, як і московські стрільці, зайняли вичікувальну позицію. На Мазепу великий вплив мав його авторитетний патрон В. Голіцин, але той не бажав проявляти активність і «засвічуватися» у колі змовників проти Петра. На поклик вістуна партії Софії 8 серпня він сказав: «Скажи Федору Шакловитому, що он не будет для того, что не может»²¹. Не з'явився найперший фаворит царівни у Кремль і після півгодинної розмови з Ф. Шакловитим²². Його відмова посіля розгубленість у таборі противників Нарішкіних. Причиною фактичної зради В. Голіциним царівни Софії стало і небажання ним через свої релігійні, просвітянські переконання проливати царську кров, і висунення за час його відсутності на першу роль «галанта» Шакловитого.

Про останнє поспішили доповісти князю Нарішкіні, які завбачливо нейтралізували його похвалами за Кримський похід. «В отбытие князя Василия Голицына с полками в Крым, — писав їх сучасник князь Борис Куракін, — Федор Шакловитый весьма в амуре при царевне Софье профитовал, и уже в тех плезирах ночных был в большой конфиденции при ней, нежели князь Голицын, хотя не так явно. И предусматривали все, что ежели бы правление Софии продолжалось, конечно бы князю Голицыну было от нея падение или бы содержан был для фигуры за первого правителя, но в самой силе и делах был бы помянутой Шакловитый»²³. В. Голіцин водночас не поспішав на заклики його двоюрідного брата Б. Голіцина (партія Нарішкіних) їхати в Троїцю до царя. Зробив це він вже занадто пізно, 7 вересня, після арешту Шакловитого, коли перемога Петра стала явною. Увечері 9 вересня Голіцин з сином вислухали царський указ про позбавлення їх боярського сану, маєтностей та заслання з дружинами і дітьми в Каргополь²⁴. І. Мазепа в один момент позбувся впливового прикриття в Москві: його дружні стосунки з арештантом, приїзд на допомогу Софії — дуже вже небезпечний компромат для переможної сторони.

За царським указом гетьмана викликано в Троїцю. У селі Воздвиженському українське посольство 9 вересня зупинено наказом Петра. «Потім питано у нього (гетьмана. — Прим. автора), — пише С. Величко, — навіщо він приїхав у Москву і за чієм указом. На це питання було дано гетьманом докладну відповідь, що учинив те за монаршим указом, присланим від князя Голіцина. Тоді проти нього, Голіцина з товаришами, виник великий монарший гнів і підозра в недоброзичливості»²⁵.

Виправдання Мазепи про мотиви його приїзду в Москву не стало прямим аргументом — пунктом у звинуваченні Голіцина (йому інкриміновано відступ з Криму і те, що доповідав лише одній Софії: писав її поряд з государями, але явно доповнювало картину змови).

Нарішкінська партія все ж не наважувалася зміщувати гетьмана: вона була далека від справ Гетьманщини, а тому й не знала, чим завершиться арешт її керманіча. Непродумані репресивні дії щодо нього могли викликати повстання в Україні, призвести до небажаних заворушень. Усунення від влади І. Мазепи як ставленика В. Голіцина означало б повернення із заслання І. Самойловича. А це фінансово було невигідно — адже реабілітованому гетьману довелось б повертати вже розподілені маєтності, коштовності з царської казни. 10 вересня після обіду І. Мазепу з верховними старшинами запросили до царя²⁶. Гетьман подарував Петру золотий хрест, інкрустований коштовними камінцями, шаблю в дорогій оправі ціною 2 000 рублів, цариці Наталії Кирилівні — 10 аршин золотого оксамиту, царівні Свдокії — золоте кільце

з діамантами²⁷. Думний дяк Українцев від імені царя подякував І. Мазепі та старшинам за участь у Кримському поході і попросив, якщо є на те потреба, сказати своє слово у відповідь. Гетьман, зіславшись на хворобу, виступив з короткою промовою, в якій дав обіцянку служити вірно царям до останньої краплини крові²⁸.

Фантастично-перебільшені оцінки дослідниками («зачарував 18-літнього Петра так, як колись зачарував Сірка, запорожців і Самойловича»²⁹ (Д. Дорошенко); «цар Петро, тоді 17-літок, прийняв українців на авдієнції і тут іще раз могутній чар Мазепи взяв верх»³⁰ (І. Борщак, Р. Мартель); «І тут сталося «чудо». І. Мазепа зумів так сподобатися молодому цареві, що не тільки не зазнав ніякої догани, а й зустрів повне довір'я і приязнь»³¹ (В. Чуприна) є лише помилковим здублюванням міфологічних аксіом. Далі ми з'ясуємо хибність подібних тверджень, які невинно «закривають», притінюють дуже важливий проміжок української історії — 1690—1693 роки. А зараз повернемося до контексту царського прийому від 10 вересня 1689 року і звернемо увагу на досить тенденційну підтасовку, вчинену М. Костомарович. «Ласкавий прийом надав гетьману сміливості, — зазначає відомий історик, — і він тут же подав господарю чолобитну, яка чорнила Василя Васильовича Голіцина і товариша останнього Леонтія Неплюєва. Він доносив царю, що Леонтій Неплюєв погрозами вивудив у нього дати князю Голіцину дещо з пожитків відстороненого гетьмана Самойловича, а дещо з власного свого «именьшка», яке по милості монархів нажив на гетьманському уряді, 11 000 рублів червонцями та ефимками... В моральних правилах Івана Степановича змолоду укорінилась риса, що він, помічаючи упадок тієї сили, на яку попередньо опирався, не обтяжувався ніякими відчуттями і спонуканнями, щоб не сприяти шкоді падаючій попередньо благодійній для нього сили. Зрада своїм благодійникам не раз уже виказувалася в його житті. Так, він зрадив Польщі, перейшовши до заклятого її ворога Дорошенка; так, він покинув Дорошенка, як тільки побачив, що влада його хитнулася (...). Так само вчинив він тепер зі своїм великим благодійником, перед яким ще недавно підлабузнювався й принижувався. І йому на цей раз вдалося більше, ніж в попередні рази. Він заслужив до себе милість царя Петра. Певно, тепер йому допомогла та природня втаємниченість, та здібність всім подобатися з першого разу, здатність, яка живе з людиною і з нею помирає, залишаючи мало слідів для потомків, які займаються вивченням історичної особи»³².

У статті про хабар ми вже повідомляли про вимушені обставини написання І. Мазепою «Росписи вещей», про те, що і коли він давав В. Голіцину, Л. Неплюєву, а тому не будемо повторюватись. Цей же документ М. Костомаров трактує як донос від 10 вересня! Хоча на «росписи» є дата — 24 грудня 1689 року. Отже, ніхто «тут же» в Троїці нікого не зраджував, а тим паче не чарував підступністю і красномовністю.

Відбулася короткочасна церемоніальна (!) зустріч юного царя і Мазепи. І все. Сімнадцятирічний Петро ще був далекий від політики, дипломатії, управління державою, щоб за кілька хвилин однозначно визначитися у своїй приязні на багато років до керманича України. Перемога Нарішкіних над царівною Софією мало чим змінила спосіб життя царя: до 24-річного віку він не цікавиться справами в Московії і проводить час у військових «марсових» потіхах* та іграх, у підготовці фейерверків, будівництві кораблів та яхт, випробуванні гармат, вибу-

* Створені ним потішні полки з спальників, стольників, конохів і різних прибуд займалися муштрою, маневрами.

хових пристроїв, а також кількадечних п'яних веселощах-гульбищах³³. За свідченням родича Петра князя Б. Куракіна, після семирічного правління царівни Софії, коли «торжествовало довольство народное», наступило «непорядочное» правління цариці Наталії Кирилівни і тоді почалося «мздоинство великое и кража государственная»³⁴.

Реальна влада опинилася у руках брата цариці Наталії Кирилівни 25-річного випивохи Льва Кириловича Нарішкіна (1664—1705), який став головою Посольського приказу³⁵ (1690—1702), на роль другої особи у країні висунувся «интригант дворовый»³⁶ боярин Тихін Микитович Стрешнев (1644—1719). Помітно піднявся вплив і кімнатного стольника Петра, начальника приказу Казанського палацу Бориса Олексійовича Голіцина, який керував переворотом 1689 року, був «ума великого», але «любил забавы и разорил вверенную ему область взятками»³⁷.

Впливові місця зайняли також Лопухіни, родичі дружини Петра.

Восени 1689 року у Москві тривали розслідування, розшуки причинників Софії, репресії щодо них. На другий день після зустрічі Мазепи з Петром, 11 вересня, були скарані на смерть Федір Шакловитий, Обросим Петров та Кузьма Чермний, п'ятисотного Івана Муромцева, полковника Семена Рязанцева і стрільця Дементія Лаврентьєва били батогами і заслали з урізаними язиками в Сибір³⁸. Невдовзі відправили в Новодівичий монастир Софію. Заслані у сибірські міста, биті батогами Михайло Свдокимов, Михайло Чечотка, Єгор Романов, Васька Тула, Андрій Сергєєв, Іван Галактіонов, Михайло Шапошников і Петро Сажин, а також багато стрільців³⁹.

Позбавлено стольництва і військового чину підполковника Михайла Шеншина⁴⁰. Конфісковано все майно у боярина і воеводи Леонтія Неплюєва⁴¹, а самого заслано в Пустоозерськ. Навіть у 1690 році ще тривало полювання за родичами, близькими Ф. Шакловитого. У Семена Надеїна, Шошина, Кирила Борисова, Івана Сергєєва та інших конфісковують майно⁴², їх відправляють у заслання або виносять іншу покару.

Цікава така деталь: Мазепу і старшин не відпускають з Москви до 20 вересня 1689 року⁴³. Французька преса за інформаційними джерелами з Варшави 5 листопада того ж року сповіщає, що «кружляють чутки, що... гетьмана Мазепу заарештували й відвезли до Москви, бо він не виконав свого обов'язку»⁴⁴, далі (9 листопада) — «кілька бояр та Мазепа, гетьман козаків, покарані на горло»⁴⁵. 10 листопада — «Мазепу позбавили лише гетьманського уряду»⁴⁶. Тобто хоча ці повідомлення від московських резидентів плутані і не відповідають істині, все ж вони засвідчують важливий момент: іноземці чітко зараховують гетьмана у табір переможених, скинутих урядовців. Затримка після 10 вересня великого посольства І. Мазепи, очевидно, була продиктована все ж таки сумнівами визначення позиції Нарішкіних щодо подальшої долі гетьмана. Не випадково П. Гордон згадує, що старшини переговорювали між собою, кого б вибрати новим гетьманом⁴⁷. Поширились і в Україні чутки про скинення Мазепи з уряду і що замість нього «якийсь інший пан має бути»⁴⁸.

Активізувалися гетьманські опозиціонери. Мазепа згадував пізніше, що у Москві колишній гадяцький полковник Михайло Васильович Гадяцький «обнаружил ко мне неприязнь, старался навести на меня гнев царский и домогался сам быть гетманом»⁴⁹.

Непевність становища гетьмана посилювалась у зв'язку з арештом втікаючого від переслідувачів ченця, друга Ф. Шакловитого Сильвестра Медведєва, який за завданням Софії написав «Манну» — релігійознавчий твір, що ставив під сумнів деякі канони, запроваджені патріархом Іоакимом і які обговорювались навіть у низах. У дні двірцевого протистояння пішов навіть поголос про те, що царівна прагне постановити

ченця на патріарший престол⁵⁰. «Уходить» патріарха збирався й Ф. Шакловитий. Царський двір надіслав «Манну» І. Мазепі і Київському митрополиту Гедеону, його оточенню, загартованому в дискусіях з іезуїтами, для підтвердження її авторитетності. Гетьман у 1689 році переслав у липні-серпні в Москву відгук на цю працю ігумена Кирилівського Київського монастиря Інокентія Монастирського: «Пречестнаго монаха Медведева веру, труды, разум хвалю и почитаю для того, яко согласуется со установлением самого Христа Спасителя откупителя нашего, с преданием святых апостол и их наследников»⁵¹. У приписі до Федора Шаковитого Іван Мазепа зазначив: «Книги ваша велможность дал мне за великую тайну, якоже аз их тако и держу, но вижду убо, уже давно по всему Киеву их знают, такожде и в Чернигове». Гетьман сповіщав, що він і все київське духовенство визнали, що «Медведев правду пишет, а они ложь»⁵²!

Зрозуміло, це принижувало авторитет патріарха і для прибічників Софії, яким Іоаким заважав вінчати царівну царським вінцем, відкривалася нагода усунути його як реакціонера, порушника церковних устоїв. Тому духовний владика, перебравшись у серпні у Троїцю до царя Петра, стає натхненником саме жорстоких репресій щодо своїх опонентів. За його наполяганням карають на смерть Ф. Шакловитого, розшукують як ворога № 1 і звинувачують у ересі С. Медведева. Церковний собор вирішив спалити «Манну». Самого Сильвестра Медведева допитували вогнем та жезлом і закатували на смерть 11 лютого 1691 року.

Оцінка І. Мазепою «Манни», його лист Ф. Шакловитому могли у будь-який момент накликати гнів патріарха. Позиція останнього, як показує аналіз подій вересня—листопада 1689 року в Москві, мала визначальний характер у присудженні вироків переможеним. Тож думка В. Чуприни, що «становище І. Мазепи значно зміцнилося після поїздки в серпні 1689 р. до Москви»⁵³ мало відповідає реаліям тієї доби. Навпаки, гетьман, хоч і отримав з свитою церемоніальні значні царські подарунки, підтвердження і розширення прав-вольностей, повертав додому з відчуттям навислої загрози його правлінню з боку непрогнозованих інтиганів Л. Нарішкіна, Т. Стрешнева, з якими до цього не знався.

З дороги І. Мазепа надіслав компанійському полковнику Іллі Новицькому листа, в якому просив терміново зібрати «з полков ваших милостей товариства кілька сот», аби «гды указ наш им будет, ораз выходило... и тая річ жебы была в тайні у вас захована»⁵⁴. Гетьман, можливо, запідозрив, що нові правителі вирішили з ним і старшинами розправитися подалік від столиці, щоб не дати можливості прихильникам Софії при цьому мати нагоду зчинити резонансне заворушення.

Зосередження в руках донедавна ображеного клану Нарішкіних всієї реальної влади, висунення мстивих царедворців на ключові позиції робило І. Мазепу заручником їх некомпетентності, амбітних настроїв. Будь-який донос на гетьмана, сумнів у вірнопідданстві, невдоволення щодо тих чи інших його дій могли таїти для керманіча України смертельну небезпеку. Все залежало від долі випадку. Подібна ситуація гетьмана не влаштовувала. Йому потрібні були гарантії стабільності, спокій на серці.

ПОШУК ОПОРИ

Небезпечні напружені обставини, в яких опинився Іван Мазепа у 1689 році, за всіма ознаками подальшого розвитку подій диктували йому та його найближчим повіреним для збереження свого гетьманського правління три напрямки вирішення кризової ситуації: 1) повстання; 2) більш вигідна протекція іншої держави; 3) загострення українського питання в зацікавлених сусідніх державах для унеможливлення, невідності у цьому зв'язку заміни гетьмана. Якщо перше і друге вимага-

ло ґрунтової підготовки, великої кількості однодумців, що на той момент було малореальним, то третє не потребувало якихось особливих зусиль. Інтереси збереження влади насамперед восени — грудні 1689 року змушували гетьмана діяти рішуче саме в цьому напрямі. Падіння царівни Софії та В. Голиціна прискорило його визначення як українського державного діяча: позбувшись недавньої опори в Москві, він чіткіше і послідовніше бере курс на визволення України, створення незалежного князівства. Для цього потрібні були надійне оточення, вірне військо, успішна таємна дипломатія.

Ще у вересні в Москві відбулася таємна зустріч французького резидента Де Ля Невіля з Іваном Мазепою. Перший, проїжджаючи Польщу, відвідав польського короля Яна Собеського. Від нього він отримав доручення не тільки передати листа царям, а й побачитися з Мазепою, переконати його прийняти польську протекцію. «Незважаючи на небезпеку, — писав згодом Невіль у своїх спогадах, — я декілька разів старався його (Мазепу. — Авт.) стрінуги. Я переодягнувся і в товаристві надвірного німецького лікаря зустрів його вночі й запропонував йому протекцію польського короля»⁵⁵. Обережний гетьман тоді не дав ствердної відповіді. Двома місяцями раніше з подібною пропозицією до нього звернувся кримський хан Селім-Герей. Останній, як згадував І. Мазепа 18 жовтня 1705 року, пишучи чергове виправдання-спростування царю, «когда я от Перекопа возвращался с Князем Васильем Голицыным и уже переправился чрез Конские Воды, прислал ко мне одного пленника, козака полку Полтавскаго, с коварственным своим письмом, возбуждая к тому, дабы я, или соединясь с ним, за десять токмо верст от обозов наших обретающимся способствовал ему на рати Вашего Величества союзным оружием ополчиться и устремиться, или от войск Ваших отступил и отлучился, не дая им ни единой помощи, чтоб он тем образом свободнее мог те, Вашего Величества, рати преодолети; и в намерении своем поганском совершенство получить; да и прочиия бездумныя слова в том же своем письме предложил мне, которое я тогда же вручил помянутому князю Голицыну»⁵⁶.

Звернення Криму до гетьмана у змінених обставинах набувало іншого значення і ваги. З наступного розвитку подій бачимо, що і воно, і пропозиція Я. Собеського насправді не проігноровані, а взяті до уваги. Ряд подробиць підтверджує таємні дії І. Мазепи, аби забезпечитись від арешту і заручитися підтримкою двох сусідніх держав. Так, 5 листопада 1689 року на Запорозькій Січі відбулася рада, яка ніби у зв'язку з порушенням Москвою їхніх вольностей, бажанням царів зробити козаків рабами бояр вирішила послати депутацію до Яна Собеського з проханням до нього «привести їх під свою державу» і вірно йому служити⁵⁷. Оскільки гетьман вже мав серед запорожців своїх людей, зокрема військового писаря Михайла Сажка⁵⁸ та інших*, то немає сумніву, що таке рішення було інспіроване з Батурина. Мазепа в усякому разі не випадково оперативнo (!) дізнається про кожен «втаємничений» крок запорозьких посланців.

Головний з них — Процик Лазука, курінний отаман, навіть сам у листі оповідає гетьману про переговори з королем. Про подробиці перебування з дипломатичною місією у Польщі П. Лазука розповідає у Варшаві під присягою своєму знайомому козаку Київського полку Федору Смцю, який там торгував речами. І це свідчення відразу ж (!) отримують у Батурині. Мазепі було чим у листопаді-грудні 1689 року лякнуги Москву: на сеймі П. Лазука почув від короля, що поляки укладуть потай мир з ордою, що скоро Я. Собеський забере козаків до себе, а великий литовський гетьман Сапіга наступної зими має намір ви-

* Івана Рутковського, згодом батуринського козака Данила Бута.

конати лихий замір поляків проти росіян⁵⁹. Запорожцям подарували 300 червінців.

Чи могли Нарішкіни, отримавши такі деталізовані донесення від гетьмана, думати про його зміщення? І. Мазепа докидає їм у березні 1690 року нове вогнище небезпеки: запорожці хочуть укласти з Кримом мир і йти з кримцями на Москву⁶⁰.

Зрештою, з усіх тих втаємничених хитрощів і гетьман, і Запорозька Січ отримують зиск: І. Мазепа, який у вересні 1690 року немовби вмовив козаків переорієнтуватися і служити царям, на якийсь час зберігає статус недоторканості, а запорожці в результаті запропонованих з Батурина правил гри виторгували у Московії грошове і хлібне жалування для війська аж за два минулі роки⁶¹.

СПРАВА СОЛОМОНА

У кінці листопада 1689 року синхронно з приїздом у Варшаву запорозьких посланців до короля прибув чернець Соломон. Покоєвий Яна Собеського Подольський повідомив 16 грудня резидента Москви стольника Волкова, що прибулець був з образом Спаса в Кримському поході, і він привіз лист від Мазепи, щоправда, без його підпису, але з гетьманською великою печаткою⁶².

М. Костомаров однозначно трактує згадане як хитромудру провокацію проти гетьмана його недоброзичливців, які на тоді намагалися скомпрометувати українського керманича анонімними доносами. «Обласканий московським урядом, не маючи при цьому причини остерігатися припинення до себе довіри, — пише він, — Мазепа нічим не спонукався до зради: польська сторона не була могутня, а московська дуже слабка. Мазепа не був ще таємним ворогом російського царя і російської держави, тому що це не надавало йому ніяких вигод»⁶³. Подібну точку зору дещо в іншій інтерпретації відстоював й О. Оглоблин⁶⁴.

Згадані історики не звернули уваги на все-таки існуючу небезпечність, хиткість становища гетьмана восени 1689 року, а відтак невігідність для нього укладеного перемир'я між Польщею та Росією, бо за договором 1686 року значимість України та і його уряду була принижена. Гетьманська автономія, затиснута між двома мирними сусідніми країнами, втрачає своє значення. Пізніше, у 1694 році, Москва навіть відмовила Батурина в грошах на охотницьке військо та інші витрати, мотивуючи це відсутністю небезпеки, а тому, мовляв, «и быть еще челом о деньгах стыдно»⁶⁵.

Навпаки, напруженість біля кордонів, зрадливість Польщі як союзниці — це чинники, які давали можливість українській владі заявляти про себе як вартісній силі, з якою слід рахуватися, не зазіхаючи на її здобуті вольності.

Мазепі необхідний був контакт з польським королем восени 1689 року — у випадку замаху нового московського уряду на його особу (а така можливість після допитів, розшуків і репресій щодо переможеної партії в Москві не виключалась) підтримка Варшави могла і зберегти на умовах Виговського автономію Гетьманщини, і сприяти відриву її від Московії. Гетьману, зрештою, пішла б на користь і протимосковська інтрижка у Польщі. Це, вважаємо, стало головною мотивацією відправлення його посланця до Варшави.

Львівський єпископ Іосиф Шумлянський у 1692 році розповідав московському резидентові Михайлову про події грудня 1689 року:

«В средине великого поста вдруг присылает за мною король; я поехал; а он меня встречает словами: отец! прежде то наше дело исполнилось, Мазепа уж наш, приехал в Белую Церковь. Целый тот день

король был весел и напоил меня добрым вином, какого уже, давно никто у него не пивал. Но потом, четыре дня стустя, опять прислал за мною и говорил, что дело отменилось, еще не исполнилось»⁶⁶.

Тоді ж король відсилає Соломона з усною відповіддю Мазепі і водночас просить І. Шумлянського теж увійти з ним у контакт. Невдовзі від єпископа на Лівобережжя вирушає довірений шляхтич Домарацький. У Лубнах гетьман отримав з його рук листа Шумлянського: «Молю вашу милість поскорее объявить, в какие отношения желает вступить к королю и республике; теперь, во время сейма, самое удобное для тебя время отозваться со своим желательством к королевскому величеству чрез меня, желательного тебе, республике и королю слугу. Желаем одного: отпусти как можно скорее вручителя этого письма, объявивши ему, что хочешь сделать для короля и республики. В божие время работайте и промышляйте, как бы снять то иго с вольной шеи своего народа. Когда уверимся в приязни вашей милости, сейчас начнем работать насчет обеспечения, какое должны будут дать вашей милости король и респбулика»⁶⁷.

Мазепа взяв посланця Шумлянського під караул і відправив його до Москви. На перший погляд, була проявлена запопадлива вірнопідданість. Насправді ж гетьман остерігався провокації: Домарацький діяв невтаємничено, відкрито. Якщо Мазепа посилав Соломона, то чому прийшов спочатку не він, а якийсь Домарацький?

Соломон був удруге відправлений з Батурина у січні-лютому 1690 року до Варшави з таким листом:

«Найяснейший король и государь наш милостивый, монарше непобедимый! К вашей государской милости в третий раз пишем, как отцу своему и монарху великому. Знатно, что ваша государская милость не изволяет нас, слуг своих, под свои крылья принять; потому что ваша государская милость нам никакой утехы не даете чрез нашего монаха, а своих присылаете, особенно Искрицкого, с зятем которого я в большой ссоре; а Доморацкому мог бы я поверить, только по городам везде Москва и чутко стерегут новоприезжего человека, и по Днепру от самого Киева вниз до Чернобыля. А Соломон знает, где перейти Днепр, и мало будет городами идти. Просим у вашей королевской милости надежной ведомости, потому что не могу ничего делать. Пишет ко мне полковник полтавский, чтоб Москвы не пускать в города, а по орду непременно посылать; до приезда Соломона от вашей королевской милости будем держать Шеленбея-мурзу, а другой татарин приехал из Крыма недавно, на третьей неделе поста, и говорил, что к вашей королевской милости пошел татарский посол. И о том вашей королевской милости объявляю, что я слышал про гетмана коронного, будто ваша королевская милость на него гневаетесь, и потому к нему, гетману, не смел писать к пану подскарбию, только знаю хорошо, что и он не ведает о тех секретах, потому что ваша королевская милость на то не изволяет. Дайте же нам подлинную ведомость через нашего Соломона, и мы будем сами с ордою бить Москву; мы начнем, а ваша королевская милость давайте помочь, присылайте своего войска несколько тысяч на назначенное место, чрез Днепр на Канев; а если ваша королевская милость своего первого человека хотите прислать с Соломоном, то будем верить ему, а так нельзя одному ему проехать чрез города и чрез Днепр; не дай бог чего — сейчас же погибнем от Москвы. Сами рассудите, ваша королевская милость, что страшное дело мы начали и будем его сколько можно доканчивать, на божию милость надеемся и на вашу королевскую милость, потому что мы уже совсем тайно прибрались, только ожидаем от вашей королевской милости совету, и затем клянемся: вашей королевской милости»⁶⁸.

Оскільки про появу Соломона у Варшаві дізналася московська резентура, то чернець, аби відвести підозру від Мазепи, мабуть, з відома короля розіграв російського резидента Волкова. За підкинутою йому версією, яку той передав у Москву, Соломон у березні 1690 року у селі Солке під Варшавою ніби найняв студента писати листи від імені гетьмана Мазепи: одне королю, інше гетьману Яблунівському⁶⁹. Справа ця розкрилася і ченця король взяв під караул, а студент, який широко зізнався у написанні листів, отримав винагороду. Цій версії у Москві вдали, що начебто повірили, хоча вона дуже вже шита білими нитками і позбавлена будь-якої логіки. Якщо Соломон підісланий з України від якоїсь старшинської партії або діяв сам, щоб скомпрометувати Мазепу, то навіщо йому варшавський свідок-студент для написання фальшивих листів? Навпаки, він повинен був переконати московську резентуру, що мав дійсні мазепинські послання. Це, по-перше. По-друге, якщо чернець прибув у Варшаву з компроматними листами щодо особи гетьмана, то набагато правдоподібніше він «засвітився» для Волкова не через три тижні після зустрічі з королем. Скоро у Москві стало відомо, що Соломон перебував у Жолкві незакутим⁷⁰. З ним зустрічався посланець від Мазепи Олександр Івановський і, мабуть, тоді домовився про спільну версію щодо «появи листів» від Михайла Гадяцького (саме його Мазепа запідозрив у написанні у березні 1690 р. доносу царям).

У жовтні 1690 року почалися домагання Московії про направлення Соломона в Москву. Змушений був приєднуватися до цих вимог з тактичних міркувань і Мазепа. На 1691 рік, як ми покажемо далі, намічалася велике протимосковське повстання в Україні, а тому можна було вимагати будь-що, але й так само сподіватися, що польська сторона не задовольнить прохання союзників. Це і робилося. Лише в серпні 1691 року до Москви приїхав польський посланець короля Ян Окраса і передав згаданого вище «студентського» листа Соломона. «Доложи королевскому величеству, — сказав окольничий Чаадаев, який вів цю справу, — что если он хочет правдивым сердцем с царским величеством побратски поступить, то изволил бы прислать и первые, и вторые Соломоновы письма подлинные»⁷¹.

Я. Окраса на це відповів, що вони загубились. Цей красномовний факт вкупі з іншими деталями (польський посол запевняв, що король не звертався до Мазепи з ідеєю про підданство, але йому на те показали лист І. Шумлянського) засвідчує дійсність таємного переговорного процесу між Яном Собеським і Мазепою. Якби його не було, автора фальшивих інсинуацій король видав би, не вагаючись, ще у березні 1690 року. Лише під тиском обставин, у зв'язку з провалом попередніх планів Соломона доставили у 1692 році (!) московським урядовцям в обмін на Домарацького.

Тоді ж гетьману надійшов наказ з'явитися у Москву «по розыску в ево воровстве и составе»⁷². І. Мазепа, знаючи, чим це може для нього скінчитися, зібрав у Батурині старшинську раду, на якій «постановили, дабы я гетман, вопче с ними со всеми и вам В. Г. принес покорное челобитье, чтоб тот Соломонко по милостивому вашему монаршескому указу к нам в Батурин был прислан»⁷³.

Чернець мужньо витримав усі тортури в Москві. Він чітко дотримувався версії, що все те зробив за завданням Михайла Гадяцького. Вірність Соломона Мазепі не повинна дивувати. Він був родом з Брод, його справжнє ім'я та прізвище — Семен Троцький⁷⁴. Обох, гетьмана і ченця, поєднала спільна попередня служба у Дорошенка⁷⁵. Старий Соломон знав, на що він йшов, яка участь чекає його у разі викриття. Та йому ще з часів гетьманування П. Дорошенка була не байдужа доля

України. І заради неї, української справи, він стійко витримав тягар отриманого в Москві присуду.

С. Троцького відправили у Батурин з царським гінцем Язиковим для приведення смертного вироку в дію. І ось тут знову ж таки видно, що доля закутого була не байдужа Мазепі. Гетьман відклав виконання вироку і звернувся до царів з проханням помилувати ченця, від якого у нього було, здавалося б, стільки неприємностей.

Зачекати з покарою він просить і у старшинську раду. «Казнить его тотчас нельзя, — сказал гетьман, — мы о нем к великим государям писали. Подождем царского указа. Еще надобно дать преступнику время покаяться, да и людей собрать побольше, чтобы все видели казнь его. Недурно было бы повести его всем городам, чтобы народ везде его увидел^{*76}. Та з Москви приходить царський наказ привести вирок у дію, і Соломона позбавляють життя 1 жовтня 1692 року^{**77}.

Історик Т. Мацьків дає оригінальне пояснення соломонівського прецеденту: «Ще під час II невдалого Кримського походу (1689) кн. В. Голіцин підготував проти Мазепи інтригу. З тією метою знайшов ченця Соломона Гродського та в порозумінні з ув'язненими у Нижньому Новгороді колишнім гадяцьким полковником Михайлом Самойловичем, небожем гетьмана Івана Самойловича, вислав його з підробленими листами від Мазепи до польського короля»⁷⁸. Автор цитованого уривку, стверджуючи, що «Соломон ніколи в гетьмана не був і фальшував листи»⁷⁹, на жаль, ніде не приводить доказів гніву чи невдоволення В. Голіцина до свого ставленника. Факти говорять про протилежне: до падіння фаворита царівни Софії між ним і Мазепою зберігались якнайкращі стосунки. Михайло Самойлович (Гадяцький) у березні 1690 року проживав у Лебединському повіті. Порозумітися з головним винуватцем падіння Самойловича В. Голіциним на ґрунті інтриги проти І. Мазепи він вже не міг та й не було такої у першого потреби.

У 1708 році ім'я Соломона з'явилося у матеріалах допиту В. Кочубея. Він свідчив, що посланий «Скоропадской к Великому государю с некоторими предложениями, а чают, что с такими же, как и о Соломонке...»⁸⁰. Найпевніше, генеральний суддя мав на увазі гетьманські попереджувальні заходи дезінформаційного характеру щодо його посланців з доносом у Москву. Для нас у цій деталі важливе додаткове підтвердження факту причетності Семена Троцького до потаємних задумів вирішення української проблеми.

УЧЕНЬ МАКІАВЕЛЛІ

Учитель Мазепи в Києво-Могилянському колегіумі Іоаникій Галятовський ознайомив⁸¹ своїх вихованців з відомим авторитетним твором XVI століття Ніколо Макіавеллі «Володар» (1516), у якому йдеться про те, як слід реалізувати політичну владу, як керманит держави, спираючись на талант та хитрість, повинен постійно враховувати складну дійсність і забувати про докори сумління⁸². Головні ідеї цієї праці італійського політика і письменника взяв до уваги гетьман. Він любив перечитувати «Володаря»⁸³: багато його вчинків важко зрозуміти, не ознайомившись з цим твором. Канцелярист гетьманської канцелярії Самійло Величко справедливо бачив свого патрона-керівника Івана Мазепу у подіях 1691—1692 років «Махіевелем і хитрим лисом»⁸⁴.

Головні принципи «Володаря» — «вміти змінити шкіру лиса, що робить засідку, на шкіру льва, що змушує тремтіти вовків»⁸⁵, «таємниця — це дуже важлива справа»⁸⁶, «володар мусить читати історію, роздумувати над ділами визначних людей»⁸⁷, «ніщо інше думати, нічим ін-

* Чи не для того, щоб організувати його втечу?

* Хоча цілком можливе і врятування його життя. Гетьман міг показати московським резидентам і всьому загалу труп якого-небудь волоцюги.

шим не займатися, як лише воєнним ділом, його організацією і військовою дисципліною»⁸⁸, «а ще — хай не боїться стягнути на себе ганьбу за ті хиби, без яких важко було б урятувати державу. Бо добре розміркувавши над тим усім, зауважимо, що не один вчинок, який здається нам чеснотою, на практиці довів би нас до руїни; другий, хоч здаватиметься нам хибою, на практиці приведе до безпеки й успіху»⁸⁹.

Сам Іван Мазепа так формулює здобуту науку в італійця Макіавеллі: «Все гине там, де володар не є готовий кожної хвилини захищати свою владу, як лев, як вовк, як собака»⁹⁰.

В умовах васальної залежності України від Москви, чіткого фіксування — відслідковування її агентами всіх дій, вчинків, висловів гетьмана, його найближчого оточення важко було вижити інакше. Вже у перші дні гетьманства І. Мазепа у Батурин за завданням верхів прибули Лазар Шагаров та Афонька Бочаров таємно «проведать... об его гетманском поведении»⁹¹. Згідно з Коломацькою угодою 1687 року українці повинні «поміж себе остерігати, і вивідувати, і писати про те до великих государів»⁹² про всяку підозру щодо можливих зрадницьких намірів гетьмана, тобто доносительство московським урядом узаконювалось і заохочувалось.

Польський посол Кир'як Ісарович у звіті про дипломатичну місію в Батурин у 1693 році зазначав: «А так Москва пильнує Мазепа, що йому не дозволяють і поговорити з іноземною людиною!»⁹³.

Дипломат майже два місяці пробув на Гетьманщині, але йому жодного разу не дали можливості поговорити один на один з гетьманом. А тому його повідомлення про Петрика, інші українські справи містять ті офіційні трактування, які побутували у зносинах з Московією.

Незважаючи на обережність, конспіративні заходи, таємність антимосковських планів і дій гетьмана з листопада 1689 року, так чи інакше не бажана для триумфуючого клану Наришкіних інформація просочувалась до Москви. Агентура з Варшави, Запорозької Січі, Києва свідчила: всупереч суворій забороні вести зносини з іншими державами, їх представниками, І. Мазепа мав дипломатичні контакти з Кримом, Польщею. Розвідувальна резидентура, донощики, однак, були безсилі довести зрадницькі наміри українського керманіча. Ного розум не тільки перевищував увесь численний наришкінський інтелектуальний потенціал, а й часом віртуозно грався з царськими верховодами у своїх таємних політичних комбінаціях. Гетьман дотримувався дуже зручного і вдало обраного принципу: він про все оперативно і заподадливо-вірнопіддано повідомляв Москву. На той чи інший підозрілий щодо нього закид у Посольському приказі вже лежала надіслана наперед депеша з Батурина з мазепинською оцінкою події. Він давав розлогі, коментарі діям поляків, кримців, їх агентури, повідомляв про ситуацію в полках, Запоріжжі. Складалося враження, що він і тільки він був найголовнішим позаконкурентним агентом № 1 царів в Україні. І. Мазепа привчив петрівських вельмож, чиновників до думки, що гетьманська інформація найбільш повна, найбільш компетентна і найбільш важлива. У 1688 році у Батурин спеціально приїжджав з дипломатичною місією Ф. Шакловитий, аби почути його оцінки міжнародної ситуації щодо Криму і визначити план Другого Кримського походу⁹⁴. У нього постійно запитували думку про Польщу, Туреччину.

«Агентурна» надмірно вірнопіддана активність васала перевищувала у десятки разів зусилля недоброзичливців щодо його особи. Після пояснень, спростувань гетьмана їх закиди видавалися малоказовими і наклепницькими. Ще одна важлива деталь. У 1690—1693-х роках окремі компрометуючі матеріали про антицарську діяльність І. Мазепа надходили нецілісно, розрізнено, пізніше контексту події, що не давало

Москві можливості побачити — скласти повну картину його дії-вчинку. Так, насамперед, виправдання І. Шумлянського від травня 1692 про лист до І. Мазепи підтверджують, що король сприйняв Соломона у листопаді 1689 року як гетьманського посланця, що єпископ звертався до гетьмана не від свого імені. Але воно надійшло, коли вже соломонівська справа, по суті, була закрита і над нею тяжіли висновки попереднього розшуку про фальшивування листів. Свідченню козака Григорія Волковського від 11 березня 1693 року⁹⁵ про те, що Мазепа у 1691 році послав Петрика до хана з листами-проханнями підтримати антимосковське повстання, у Москві теж не повірили, бо гетьман на тоді вже вважався активним учасником придушення збройного виступу гетьмана-самозванця.

ПІДГОТОВКА АНТИМОСКОВСЬКОГО ВИСТУПУ

Восени 1689 року гетьман, перебуваючи після падіння В. Голіцина у невизначеному статусі піднаглядного, розгляд справи якого на якийсь час відклали для додаткового вивчення, зберегти свої владні повноваження міг активною таємною дипломатією. Разом з тим він думав про перспективу, звільнення себе від тягара страху, постійної залежності від темного московського чиновництва, непередбачуваних їхніх рішень щодо гетьманату та України.

Забезпечити останнє міг лише рішучий виступ Гетьманщини проти Московщини, утворення з допомогою прикордонних держав, які бажали послаблення Москви, незалежного українського князівства. Без належної підготовки, згуртування сил подібна акція була приречена на поразку. Хоча за два роки правління він змістив з впливових урядів найбільш одіозні фігури коломацької змови 1687 року, все ж в найближчому оточенні ще не мав злагодженої і незрадливої команди, яка б, не вагаючись, пішла з підлеглим військом за ним. Людність України в силу різних обставин теж займала здебільшого непрогетьманську позицію. При своїх інтересах жило Запоріжжя. Все це потрібно було з'єднати, згуртувати, аби у вирішальний час домінували наказ гетьмана, однакостайність, а не страх чи підступна зрада.

Підготовка промосковського повстання, продиктована гетьману непевністю його становища, йшла у кількох напрямках: подальше формування команди довірених однодумців, задобрювання платнею козаків-запорожців, сердюків, компанійців, полегшення життя населення.

Після повернення українського генералітету з Москви у 1689—1690 роках відбуваються такі зміщення, заміни на ключових посадах: отримують уряди полковника Стародубського полку Михайло Миклашевський⁹⁶ (онук чернігівського полковника Якова Лизогуба та син генерального осавула Андрія Гамалії були його зятями!), полковника Переяславського полку — Іван Лисенко⁹⁷, полковника Полтавського полку — Федір Жученко⁹⁸, полковника Київського полку — Григорій Карпович⁹⁹ (у 1691 році він замінений Костянтином Мокієвським¹⁰⁰). У 1690 році за клопотанням Мазепи указом з Москви знято з посад генерального осавула В. Сербина, полковника Л. Полуботка¹⁰¹.

Генеральним хорунжим (1689—1691), а потім другим генеральним осавулом (лютий 1692 р.) стає Іван Ломиковський¹⁰², генеральним бунчужним дещо раніше — Юхим Лизогуб¹⁰³, син чернігівського полковника Якова Лизогуба. Висувається на передній план рід Гамалій. У 1689 році на уряді генерального осавула бачимо Андрія Гамалію¹⁰⁴, його сина Михайла поставлено у 1690 році Лохвицьким сотником¹⁰⁵. У листопаді 1690 року склав з себе повноваження генерального судді Михайло Вухевич¹⁰⁶ (його за протекцією І. Мазепи обирають архімандритом Пе-

черської лаври). Це переміщення, з огляду на його контекст, теж мало якийсь далекоглядний приціл.

Домінуючі позиції в уряді та оточенні Мазепи починають займати правобережні, з якими гетьман співпрацював, знався в часи роботи у Дорошенка (Лизогуби, Гамалії, В. Кочубей, І. Ломиковський). Так, довіреною особою, «приставом гетьманським»¹⁰⁷ стає «породний шляхтич» Дмитро Васильович Чечель, який вже в 1690 році як посланець Мазепи супроводжував Варлаама Ясинського до Москви¹⁰⁸.

Кадрові зміни відповідно проходять і в полках. К. Мокієвський посилає у 1691 році в Носівку сотником Л. Лихолетка¹⁰⁹. У тому ж році батуринським сотником призначено Дмитра Нестеренка¹¹⁰, який пробув на цьому уряді до героїчної оборони гетьманської столиці 1708 року. З 1690 по 1709 р. сотникував у Прилуках Яків Золотаренко¹¹¹. У Козельці отримав призначення сотника Матвій Стефанович, в Острі — Іван Дворецький¹¹², у Кобижчі — Василь Мандрика¹¹³, у Пирятині — Андрій Гладкий¹¹⁴, у Черноусові — Лаврентій Замниборщ¹¹⁵, у Глинську — Лаврентій Ігнатович¹¹⁶, у Голтві — Матвій Остроградський¹¹⁷, у Сорочинцях — Іван Мартиненко¹¹⁸, у Нових Млинах — Григорій Самойлович¹¹⁹, у Веркіївці — Самійло Афанасієв¹²⁰, у Кобеляках — Андрій Хилецький¹²¹, у Шептаках — Карпо Маньківський¹²², у Почепі — Осип Мартинович¹²³, у Роїщі — Іван Рашевський¹²⁴, у Седневі — Андрій Стахович¹²⁵, у Сосниці — Іван Дорошенко¹²⁶.

Так само відбувається ротація старшини і на полкових урядах (обозні, судді, писарі, осавули, хорунжі). На відповідальні посади гетьман призначає перевірених наблизених*, значкових товаришів. Господарем Гадяцького замку стає двоюрідний племінник І. Мазепи Степан Трощинський, майбутній гадяцький полковник (1704—1708 рр.). Одруження його у 1690 році¹²⁷ з донькою досвідченого компанійського полковника Іллі Новицького поєднує останнього родинним зв'язком з гетьманом, що, по суті, автоматично залучило його до вузького кола співпрацівників-однодумців. Так, у 1691 році він, ніби всупереч наказам з Батурина, не веде активних бойових дій проти кримчан, уникає зустрічі з ними, за що отримує листовні догани¹²⁸. Гетьман посилає до нього «молодця свого», «жеби на тие речи, которые велілисьмо сему молодцеву говорити важмосци, слушний отвіт мені через него ж учинилисьте»¹²⁹. Про таємні функції мазепинських посланців, зокрема якогось Кулика, свідчать такі рядки з листовної депеші Новицькому: «И его з собою завше в одном курені міти, яко он, того вдячен будучи, щире з важмосьцей тож може поступовати и нам нелениво в той дорозі послужити»¹³⁰.

З 1689 року у гетьманській команді Іван Мирович, переяславський полковник з 1692 року¹³¹, а також Дмитро Горленко, прилуцький полковник з березня 1692 року¹³² (перед цим він працював у Генеральній військовій канцелярії).

Те, що обранці І. Мазепи у 1689—1692 роках І. Ломиковський, А. Гамалія*, М. Гамалія (сини Андрія Гамалії), Д. Горленко, Д. Чечель, Д. Нестеренко, К. Мокієвський та їхні близькі (син переяславського полковника І. Мировича Федір Мирович!) у 1708 році, майже через 20 літ, опинилися в одній повстанській команді і вирушили супроти Москви, Нетра І, засвідчує їх близькість інтересів і на початку 1690-х

* В оточенні Мазепи з'являються його свояки — Дмитро Зеленський (майбутній лубенський полковник), Іван Бистрицький (шептаківський староста), Федір Топольський (гетьманський дворянин), Олексій Туранський (військовий товариш (1689), глухівський сотник (1699—1709)). В основному це близькі та далекі родичі його дружини.

* Антін

років. Команда з Правобережжя пройшла добру школу змагань за волю України. Іван Ломиковський, наприклад, був генеральним писарем у гетьмана М. Ханенка. Дипломатичні доручення П. Дорошенка виконував В. Кочубей. Брат генерального осавула Андрія Гамалії Григорій Гамалія, який брав участь у змові 1687 року, у 1668 році на прохання І. Брюховецького спільно з генеральним обозним І. Безпалим і канцеляристом Кашперовичем їздив до Стамбула обговорювати ідею переходу України під протекторат Османської імперії. Отож у найближчому оточенні І. Мазепи у 1689—1692 роках більшало тих, для кого різноманітні політичні комбінації щодо визначення подальшої долі України були знайомі й невідлякливі, а відтак і допустимі для реалізації.

За підрахунками Є. Черкаської за свого гетьманства І. Мазепа підписав понад 1000 земельних універсалів¹³³. Значна частка їх припадає на 1687, 1689—1692 роки. У такий спосіб гетьман теж вербував прихильників. Тоді отримали у володіння села чернігівський полковий писар Іван Скоропадський (Буромку, Вихвостів, Дроздове), домонтовський сотник Степан Томара (Богушкове, Оробіївку, Підставки, Хмельну), лубенський полковник Леонтій Свічка (Демидівку, Дейманівку), значний військовий товариш Леонтій Черняк (Каменку), полковий осавул Семен Федорів (Обичев), компанійський полковник Ілля Новицький (Снятии, Окопи, Щеки, Ісачки), сотник Остап Маценко (Дідівці), прилуцький сотник Яків Золотаренко (Бузу), військовий товариш Опанас Зінченко та всі інші володарі впливових урядів¹³⁴. Вони як власники володінь були зацікавлені у збереженні влади існуючого гетьмана, оскільки його скинення тепер зачіпало їх майнові, фінансові інтереси. Новий керманіч, його партія урядовців могли здійснити новий, не вигідний переділ землі, володінь, в результаті якого більшості довелося б проявляти енергійні зусилля для повернення втраченого.

У 1691 році Іван Мазепа видав дуже важливий універсал, згідно з яким ніхто з землевласників не повинен накладати на підлеглих занадто великих робіт і поборів та не пригнічувати поспільства, селянам дозволено подавати скарги на можновладців до суду¹³⁵.

О. Лазаревський оцінює його як випадковий, прийнятий під тиском нарікань простолюддя¹³⁶. Між тим, це теж виразна ознака як підготовки до повстання, так і забезпечення стабільності в суспільстві напередодні такої акції.

Відразу після поїздки до Москви гетьман ініціює низку важливих заходів військового характеру. Велику надію він покладає на створення постійної регулярної армії, функції якої виконували компанійські та сердюцькі полки. У 1690 році І. Мазепа підписав універсал з наказом «ревізю і пересмотр меж полками учинити, хто єсть годен і способен з товариства вперед найдоватися под корогами... І який доведеться незгодий до служби, того прочь отдалити...»¹³⁷. Певно, у цей час кількість охотницьких полків зростає до 8. Джерела фіксують у 90-х роках такі з них: компанійські (кінні) — Іллі Новицького, Григорія Пашковського, Михайла Кузьмовича (Кузьмича), Михайла Ростковського, сердюцькі (піші) — Петра Кожуховського, Яреми Андрійовича, Стефана Яворського, Лук'яна Шульги¹³⁸. Вони були укомплектовані переважно людьми з Правобережжя. Так, основу полків Кожуховського та Яворського складала брацлавці та уманчани¹³⁹, інших — козакі з військових формувань П. Дорошенка, О. Гоголя та інших. Ідея «самостійництва» для них була не тільки знайома, а й жадана, бо ж в охотники вони потрапили здебільшого у зв'язку з вимушеними обставинами — ліквідацією автономних українських інституцій на Правобережжі.

У вересні 1690 року І. Мазепа доручив роздати кінним полкам гроші, сердюцьким — «барву» (одяг)¹⁴⁰. У жовтні знову розіслав компанійцям кошти, а піхоті дав по жупану і по чотири золотих на військови-

ка¹⁴¹. То була значна сума, оскільки річна платня сердюка складала десь 20 золотих. Запорозьке військо завдяки клопотам гетьмана отримує тоді ж жалування за два попередні роки.

У кінці 1690 року становище І. Мазепи на теренах Гетьманщини зміцніло і вже не було таким загрозливим і безвихідним, як раніше. У війську, Запоріжжі вдовольнилися фінансовими заходами гетьмана, його турботою про забезпечення військового люду. Старшини отримали на ранг, у власність значні володіння. Кадрові рокировки блокували найненадійніших. Можна було починати безпрограшне повстання.

МІСІЯ ПЕТРИКА (СУЛИМИ)

Під кінець 1690 року напруження в стосунках гетьмана з Москвою зберігається. І. Мазепа ніби успішно у вересні переорієнтував запорожців на вірність царям, і цим зміцнив свої позиції, але його не могла не хвилювати рішуча вимога у жовтні наришкінських урядовців повернути з Польщі для повного розслідування ченця Соломона. Ще весною 1690 року було проведене ретельне слідство щодо анонімного листа царям про замір гетьмана у 1689 році допомогти В. Голіцину усунути Петра. З цією метою в Батурин приїздив дяк Борис Михайлов, і Мазепа намагався переконати його, що донос відправили з корисливою метою Михайло Гадяцький з допомогою Родіона Дмитрашки та Леонтія Полуботка. Виправданням гетьмана ніби повірили. І все ж після арешту 30 листопада 1690 року М. Гадяцького і відправлення його в Москву (згодом відпустили додому) думний дяк Українцев секретно доручив В. Кочубею спостерігати за І. Мазепою¹⁴².

На Різдво щороку у Батурин приїздила на свої з'їзди-банкети гетьманська старшина, яка при цьому погоджувала і визначала плани на рік. У січні 1691 року якщо не увесь український генералітет, то його провідна частина (І. Ломиковський, А. Гамалія, М. Борохович, К. Мокієвський, Я. Лизогуб, Ю. Лизогуб) була посвячена у плани відокремлення України від Московії за допомогою Туреччини як найбільш зацікавленій союзниці у послабленні північного агресивного сусіда. Зробити такий висновок можна по відправленню якраз у ті дні старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Івановича Сулими^{*143} (Петрика, Петричевського) з секретною місією на Запоріжжя і до Криму.

Побутуюча думка дослідників про самостійність його акції-авантюри спирається в основному на просіяні Мазепою і подані ним у вигідному світлі свідчення його резидентів для Посольського приказу. До Москви надіслані їх повідомлення про слова Петрика, що «гетьман почав бути недобрим до нього, тому він і покинув його»¹⁴⁴, а також листи канцеляриста до Кочубея і до дружини. У них втікач вказує ніби на лихі заміри останньої позбавити його життя¹⁴⁵. Тобто йдеться про залишення ним Батурина на побутовому ґрунті, через сімейні чвари. Така фальшива задалегідь домовлено-вірогідна інформація, по-перше, рятувала

* Так його, за повідомленням піддячого В. Айтемирова, називають у Криму. У доносі В. Кочубея є загадкова фраза про те, що Мазепа «глаголом племянника своего исходника сотвори» (йдеться про Петрика). Очевидно, генеральний суддя знав про якісь віддалені родинні зв'язки старшого канцеляриста з гетьманом. Зауважимо, що сестра Мазепи Олександра взяла шлюб з Павлом Обидовським, який мав герб «Сулима». 16 представників роду Сулим служили на старшинських урядах в полках Лівобережжя. Дочка знатного товариша Федора Івановича Сулими (помер 1691 року) вийшла заміж за майбутнього лубенського полковника Дмитра Зеленського, родича гетьмана. Сотником Воронківським (1687—1688), знатним військовим товаришем був Іван Федорович Сулима (чи не батько Петрика?). Петрик (П. І. Сулима), вірогідно, мав дружину з роду полтавського полковника Ф. Жученка, якого він називає своїм дідом.

при провалі місії від репресій сім'ю П. Сулими, його родичів, по-друге, послаблювала пильність московської агентури, по-третє, відводила всілякі підозри від особи гетьмана. Тим часом І. Мазепа не поспішав сповіщати в Москву про «втечу» старшого канцеляриста і, власне, її покривав, що змушувало його далі за це виправдовуватися¹⁴⁶.

Самійло Величко, який тоді вже працював у Генеральній військовій канцелярії, у своєму літописі зазначає з упевненістю, що Мазепа «замисливши як підступник якісь хитрощі супроти своїх государів, дозволив йому (Петрику. — Авт.) при особливій своїй таємній інформації від'їхати з Полтави до Запорозької Січі, а звідти до Криму і почати те, про що була дана йому від гетьмана словесна наука»¹⁴⁷.

Швидко здобувши на Січі авторитет і ставши там військовим писарем¹⁴⁸, П. Сулима, коли самостійно розпочав свою протимосковську акцію, поширював чутки, ніби мав у себе якийсь таємний лист від гетьмана Мазепа, який поділяє з ним усі його плани і дії¹⁴⁹, розсилав по Гетьманщині послання про те, що він не прагне гетьманства, бо гетьман уже є готовий¹⁵⁰. На перший погляд, все це неправдиві заяви, мета яких одна — погасити сумніви у козаків, викликати їх на боротьбу, а там, мовляв, видно буде. Та маємо й інші підтверджувальні документальні дані, які вказують на головних рушіїв повстання.

Писар П. Сулими Григорій Волковський втік до Новобогородицького і 11 березня 1693 року на допиті в Білгороді давав боярину Б. Шереметьєву дуже важливе свідчення про те, що старший канцелярист «прибежав в Казыкерман, казыкерманскому бею объявлял писма и говорил, что де с теми писмами послал ево от гетмана писарь Василий Кочубей в Крым к хану, чтоб он с ордами шол к малороссийским городом, и совокуплясь с малороссийскими войски, итить бы им сопча войною на Великороссийские города»¹⁵¹.

Сам допитуваний був свідком зустрічі Петрика з новим ханом у грудні 1692 року. «И как он Петрушка к тому хану пришол и приход по их босурманской обыклости тому хану поклонился, — повідомляв перебіжчик, — и поклонясь, положил перед него хана два писма; и те писма тот хан велел прочесть; и те писма перед тем ханом чтены. И писаны те писма к старому хану от гетмана и Кочубея, чтоб они татарове Малороссийских городов с народом учинили мир, и собрався шли к малороссийским городам, и совокупясь с Малороссийским войском, чтить бы им войною на Великороссийские города, так ж как было преж сего при Хмельницком (...). И те вышеписанные письма хан отдал ему Петрушке по прежнему; а у того де у гетманского писма припис гетманской руки, а печать войсковая»¹⁵². Оскільки І. Мазепа засудив акцію Петрика, виступив з військом проти орди і «гетьмана», то цьому зізнанню не повірили, а відтак перебіжчик почав рятувати своє життя, виправдовуючи гетьмана і В. Кочубея.

Разом з тим Г. Волковському не було ніякого сенсу обмовляти гетьмана, йти на такий смертельний ризик заради чийось підступних інтересів. Передаючи правдиві відомості, донощик розраховував, безумовно, на великі царські милості. Ного інформація дійсно дуже багато важила.

* У матеріалах допиту Никанора (справа Кочубея) є розповідь про те, як дружина генерального судді на одній з вечірок казала гетьману: «Полно, де, тебе коварничать! (...) Ты, де, и с нас головы рвешь: будто, де, они с мужем переписывались в Крым». И к тем, де, ее словам он, гетман, ей говорил: «Почему, де, вы ведаете, что я о том за вами ведаю?». И она, де, ему, гетману, говорила: «Писарь ево, гетманский, который у него, гетмана, писал всякие письма, при смерти своей дал мужу ее Кочубею, письмо своей руки, каково ныне у нее, что он, гетман, на них затевал, ево, Кочубеевым, именем писал в Крым», а в кому и о чем, того именно не выговорила».

Звернемо увагу на таку промовисту деталь: у 1699 році на боярина Бориса Шереметєва, який вів перший допит Г. Волковського і, мабуть, десь висловлював невдоволення прикриттям справи, виходить бунчуковий товариш Данило Васильович Забіла з доносом на гетьмана¹⁵³. У Москві співчутливо поставились до нього. Боярин сказав прибулому: «Правда, и мне гетман добра не жаает. Поживи, коли так, в Москве, пока великий государь не воротится из-под Азова, и никуда не ходи, ни в приказ, ни к боярам, а как царь воротится в Москву, тогда подашь на гетмана челобитную в мои руки, а я сам представлю ее великому государю и буду ходатайствовать об оказании тебе милости»¹⁵⁴.

Гетьман випередив чолобитника власним поясненням і Петро I не взяв до уваги надіслану скаргу. Впевнений у своїй правоті (а ця впевненість йшла від того, що антимосковський настрої Мазепи все-таки був відомий у найближчому гетьманському оточенні!) Д. Забіла, як показало слідство в Батурині, першим звинувачувальним пунктом свого доносу визначив те, «что будто Его Милость вора Петрика к бусурманам выслал, и о приходе бусурманском под города был желателен»¹⁵⁵. Тобто Шереметєв, як і він, не сумнівався в оцінці подій 1692 року. Цю ж провину інкримінує українському керманічу і В. Кочубей у 1708 році. Мазепа, зауважує обвинувач, «злаго совету своего тайну откры» Петрику, «научи же его, како бегство сотворити, вручи ему Вашего Царскаго Величества доволное жалованье, иже и Малороссийским Полководцам розда»¹⁵⁶.

Згадані аргументи на користь гетьмана як головного натхненника антимосковського повстання 1692—1693 року не будуть повними без ще кількох суттєвих подробиць. Якщо пропозиції І. Мазепі від польського короля зрадити Московію надійшли у вересні 1689 року, то від кримського хана — двома місяцями раніше. Зрозуміло, ханське звернення набуло актуальності після падіння цариці Софії, у 1690 році. Легальний контакт гетьманського посланця Пантелеймона Радича з представниками влади у Криму відбувся у лютому 1691 року з приводу обміну полонених¹⁵⁷. Ясна річ, що довірена особа гетьмана мала добру нагоду погодити одночасно і безліч інших питань, зокрема і про орієнтири керівництва України.

Закономірно виникає запитання: яку роль тоді відігравав Петрик, якщо він діяв за погодженням або, як пише С. Величко, «згідно підступної інформації, яку дав йому Мазепа (про це багато хто балакав)»¹⁵⁸? Справді, начебто не було ніякої рації синхронно посилати з Батурина двох посланців з одним і тим же завданням. Але це, якщо не враховувати конспіративні заходи, попередній досвід реалізації місії Соломона. Таємна дипломатія Мазепи велася з оглядом на її провал, а тому гетьман завжди мав шанс на виправдання, спростування найтяжчого звинувачення (у 1708 році Карлу XII надіслано від нього послання про намір гетьманської старшини порвати з Московією без підпису і печатки). Місія погодження планів Криму та України щодо Московії, як на нашу думку, мала відбутися у два етапи. Спочатку офіційний представник Батурина П. Радич повідомляє про наступний приїзд Петрика, про довіру його листам (мабуть, проекту договору), а вже згодом приїжджає старший канцелярист з відповідною документацією. Д. Яворницький справедливо підмітив, що таємною метою першого було, як йому видається, «попередити хана про задуми* Петрика»¹⁵⁹.

Якби П. Радич робив і перше, і друге одноосібно, то у разі провалу (шпигуни Москви були і в Криму) гетьман навряд чи знайшов би якісь аргументи на свій захист. Дипломатичний пошук контактів з Кри-

* Щоправда, історик, очевидно, ототожнював їх лише з канцеляристом.

мом у 1691 році не вдався. Якраз у Кримському ханстві сталася зміна влади¹⁶⁰. І Радич не зміг навіть погодити питання про обмін полоненими. Певний час у Криму тривали заворушення¹⁶¹, йшла боротьба за владу, потім ханами були Саадет-Герей II (березень—грудень 1691 р.), Сафа-Герей I (січень—жовтень 1692 р.), Селім-Герей (жовтень 1692—1699)¹⁶². Останній, до речі, ханствував також у 1670—1677, 1684—1690, 1702, 1703—1704 роках¹⁶³.

У березні 1691 року австрійський посол І. Курц, а в серпні польський посол Я. Окраса вимагали від Москви виконати зобов'язання перед Священною лігою» і розпочати новий похід на Крим¹⁶⁴. І. Мазепа таємно наказав зібрати Запорозьке Військо «укупу» на Січі і тримав його влітку там до наказу йти на ординців. Легальна мобілізація полків при цьому сприяла б організованому виступу Гетьманщини проти Московії. Гетьман, як на нашу думку, інформуючи царів, значно перебільшував настрої невдоволення від безділля в Січі, і таким чином виманював не підготовлене московське військо до походу в Крим, аби здійснити потаємний задум. Але у Москві ніби передчували небезпеку. Нарішкінці вагались розпочати третій похід на Крим якраз після втечі Петрика (!), бо отримали новий донос на Мазепу: «А остерегаем Восточных и Благочестивых Монархов для того, чтоб наше прибежище и оборона не была разорена от злаго и прелестнаго и давнаго губителя Християнскаго Мазепы, Гетмана нынешняго, которой преж иго людей наших Подольских, Русских и Волынских в очах емля бусурманом продавал, церкви наши благочестивые, оклады и наряды здирая, Туркам серебро продавал, а потом Государя своего в вечное безчестье и безславне отдав, ево казны позабирал, и за те маестности сестре своей в наших краях покупил и покупает, а что пуши и больши подговорив Голицина, чтоб с Софиею Царевною руку дав, Вас, Царя Благочестиваго, не токмо с престола, но и с света согнать, в Москву приехать было, а изгнав веселье своими проторми приукрасить имел, котораго украшение из Немецких стран добыл было.

Твое Величество Царское, согнав с света и любезнаго брата Твоего Величества Иоанна Алексеевича, убить постановили. Ах! Доколе же и сего убийцы и на Ваше Царство наступника будете держать? Тех казнили, и иных поразсылали, а ему учинили поноровку, и того ждет, чтоб злой свой умысел збытием совершил»¹⁶⁵.

Синхронність між поїздкою Петрика на Запоріжжя і появою у Києві цього доносу свідчила про зраду, яка йшла з Батурина, з найближчого оточення гетьмана. Мазепа запанікував. До царів пішло його чергове виправдання: «Истинно радетельная служба моя не точию в нерадетельство, но и в злое клетвопреступничество превращается. Тяжко уязвлен есмь непрестанными болезнями, сокрушилось и иссохлось сердце мое. Идеже бы мне без таковых напрасиств и козней свободным разумником мыслити и простирати начинания о належаших в предбудущие времена службах и радениях, которые бы к угождению Вам и к охранению вольностей православного российского народа належали, тут утесняет мя всегда скорбь, печаль, плач и воздыхание, от чего неточию плоть моя немоществует, но и малый разумишко мой пришел в притупление и дух мой едва держится во мне»¹⁶⁶.

Гетьман запідозрив у зраді Василя Кочубея. Відразу його агентура на Січі почала поставляти у Батурин, а він відповідно до Москви вигідні для гетьмана свідчення. Так, згідно з цими повідомленнями, Петрик, підбурюючи запорожців до повстання, казав, що у разі його успіху «гетман зараз на Москву утечет, бо там его вся душа, а тут тилко тінь его»¹⁶⁷. Дозорець Рутковський «знайшов» відповідний компромат на генерального писаря, який, мовляв, і послав Петрика на Січ, бо той там казав: «Знаю, що гетьманові не бути живим... від мого пана писаря.

Писар хотів, використавши якусь нагоду, заколоти його, і я живу, щодень очікуючи про те звістки»¹⁶⁸.

У Москві гетьманський посланець Юрій Харевич тоді ж казав, що «на Україні говорять, що он (Петрик) на Запорожжє убежал с ведома генерального войскового писаря Василия Кочубея»¹⁶⁹. У травні 1691 року І. Мазепа про це заявляв московському посланцеві дякові Нікітіну («Петрушка совершенно побежал с ведома Кочубеева и полтавского полковника»¹⁷⁰). Згадані компрометуючі матеріали щодо особи генерального писаря дали підставу зробити О. Оглоблину помилковий висновок, що «саме Кочучей оголив блок опозиційних угруповань Гетьманщини й Запоріжжя, який в 1691—1692 рр. організував повстання Петрика»¹⁷¹. Відомий історик, однак, при цьому зауважував у примітках: «Дальші наші досліди над цим питанням ще більше ствердили можливість участі Мазепи в цій справі. Проте, через брак певних даних, питання й надалі залишається дискусійним»¹⁷².

Активна нищівна компрометація В. Кочубея І. Мазепою, використання з цією метою втечі Петрика¹⁷³ пов'язані передусім з дорученням відомого російського дипломата, думного дяка Омеляна Гнатовича Українцева, який у Посольському приказі контролював всі українські справи і мав право підписуватись замість царів¹⁷⁴, генеральному писарю «смотреть над всем поведением гетманским», а також запідозренням його в написанні доносу. У 1692 році звинувачений у тяжких гріхах звернувся до митрополита Варлаама Ясинського з листом-сповіддю, де оповів, що «у ясновельможного виникла проти мене думка, ніби мене з другою особою наставлено і навчено з Москви доглядати за його рейментарськими вчинками і давати про все те знати в Москву», а також «той пасквіль, який оголосила флорівська ігуменя, немовби з мого відома або й за власною настановою було покладено»¹⁷⁵.

В. Кочубей, повідомивши й про інші обмови проти нього, запрягнув: «Я свідчу перед Господом та сподіваюся вашій святині, що ті вищеперечислені обмовки при невинності своїй зношу й терплю, а коли б я був винуватий хоча б в одному пункті із тих наносів, нехай пожене ворог душу мою і забере, і кине через швидку безчасну смерть тіло моє в землю, а всі мої труди вселить у порох»¹⁷⁶.

Непричетність його до справи Петрика підтверджується не тільки цим особистим зізнанням. Якби В. Кочубей справді очолював якесь старшинське антимазепинське угруповання, що шукало зв'язку з Кримом, то І. Мазепа мав достатньо доказів, аби за зраду або стратити його, або заслати до Сибіру (наприклад, 22 лютого 1692 року дозорець Рутковський сповіщав гетьмана про таке: «Захар, сын полтавского протопопа Луки, вместе с полтавским жителем Иваном Герасименком, возвратясь из Перекопа, где покупали лошадей, рассказывал» слово в слово разговор свой с казыкерменским писарем Шабаном. «Знаете ли вы, господа полтавцы, — спросил Шабан, — каков человек у вас Кочубей?». Те отвечали: «Не знаем, только слышали, что писарь генеральный». — «Знаю я, что писарь, — продолжал Шабан, — писарь-то он писарь, да гетманом хочет быть и уже дважды писал в Крым, призывая Орду, чтоб пришла поставитъ его гетманом. Дело и сделалось бы, да хана не было. Он, Кочубей, и канцеляриста Петрика прислал в Сечу»¹⁷⁷).

Допит сина полтавського протопопа Луки, полтавчанина І. Герасименка та інших «свідків» дав би Москві достатньо доказів, щоб розправитися з генеральним писарем. У 1688 році зняття з відповідальних посад багатьох учасників коломацького перевороту мотивувалось далеко невиннішими провинками. Та розслідування проводилося абияк, для форми і без жодних наслідків для генерального писаря, що вказувало на

розуміння гетьманом «участі» підлеглому у справі старшого канцеляриста. Активне ж обвинувачення агента Посольського приказу (а в цьому гетьман не сумнівався, бо мав достатньо підкуплених, задобрених доброзичливців* у Москві) застерігало його від подальшого співробітництва не на користь Батурина. Сам Кочубей у записці на Орлика від лютого 1708 року, оповідаючи про те, як полтавський полковник Павло Герцик у 1692 році примусив одного сотника написати листа «о мне губительный». Це повідомлення з Полтави відразу пішло до гетьманської столиці «будто той Сотник сам собою о моем изменничем деле извествившись»¹⁷⁸.

Після активних дій Петрика з ханським військом і, мабуть, зізнання Г. Волковського на обіді у стародубського полковника Миклашевського І. Мазепа кинувся на Кочубея, бив його по щоках, кричав: «Ты с Петриком писал листы моим именем, отчего я в невинности моей сокрушаюсь и ношу такое нареkanie». «Я ни в чем тут не виноват, ничего не знаю, — виправдовувався звинувачений, — разве писар захватил какие-нибудь старые письма из моей канцелярии, — этого я не знаю»¹⁷⁹.

Все це відбувалося на очах московських представників і, очевидно, було розраховано на них, бо ті ретельно зафіксували перепалку у донесенні в Москву. Стольник Батурин порадив Мазепі помиритися з ображеним, що гетьман і зробив¹⁸⁰. У такий хитрий спосіб подолана підозра, відбулося примирення двох українських керманічів, згодом їх породичання (Кочубей віддав у 1698 році свою дочку Ганну за племінника гетьмана — ніжинського полковника Івана Обидовського¹⁸¹). У 1707 році І. Мазепа у листі до В. Кочубея, однак, згадував його «великии и многии, смерти годныи, проступки»¹⁸² шістнадцятирічної давності, тобто гетьман вірив у причетність генерального писаря до опозиційної пошти в Москву, а тому й вважав справедливими репресивні дії щодо нього.

У зізнанні писаря Г. Волковського від 11 березня 1693 року є важлива додаткова деталь, яка прояснює зв'язок Мазепи з Петриком: після невдалого походу 1692 року в Україну разом з ордою ханський гетьман** у грудні (!) чомусь показує потаємні листи з гетьманської столиці новопризначеному хану. Вручення їх йому не випадкове. У січні-лютому 1691 року старший канцелярист Петро Сулима направлявся у Крим до Селім-Герей, добре знаного І. Мазепі ще з часів Яна Казимира (він возив у 1663 році до його війська дипломатичну пошту¹⁸³) та гетьманства Петра Дорошенка (був свідком або навіть брав участь у переговорах про кримську протекцію). Саме від нього у 1689 році гетьман отримав пропозицію про співпрацю проти Московії. На початку 1691 року Селім-Герей, відчувши невдоволення у війську, подав у відставку¹⁸⁴. Його наступники не змогли як слід виконати покладені на них завдання щодо мобілізації на війни Османської імперії кримських орд, а тому у жовтні 1692 року султан викликав до себе хворого відставника і надав йому знову у володіння Кримське ханство¹⁸⁵. Отже, таким чином Петрик за півтора року все-таки довів послання тому, кому воно адресувалось.

У 21 статті доносу В. Кочубея є цінна згадка про слова І. Мазепи під час розмови з полковниками: «Уже я (мовить) пробовал приязне Ханской, и был прихилен бывший Хан Казингирей, але того отставлено, а теперішний Хан з початку приятно до мене на мои листи отписовал, а теперь (мовить) посилал я до Крыму своего посильщика, але далеко

* Співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України В. Кривошея серед родичів І. Мазепи віднайшов Теофіла Бобровича, який служив у Посольському приказі, був учасником переговорів з Ю. Хмельницьким (1661), П. Дорошенком (1668).

** Петрик.

отменился, а до Паши Селистрийского; Сераскера як много посылаем, не получаю жадное надеи»¹⁸⁶.

Кази-Герей — син Селім-Герейя. Отже, з цього зафіксованого одкровення випливає, по-перше, той факт, що І. Мазепа «пробовал приязне Ханской» (Селім-Герейя!), по-друге, до нього «был прихилен бывший Хан Казингирей» (син Селім-Герейя!).

У повідомленні інформатора-агента за 1700 рік про п'яну суперечку на банкеті в полковника Івана Обидовського зазначається, що київський полковник К. Мокієвський у запалі назвав всіх полковників «измінниками государскими» і говорив, що «и сам пан гетман измінник», бо «хотіл з под Казикермена утікати»¹⁸⁷. У серпні 1697 року йшли тяжкі бої козацького і московського війська з ордою Кази-Герейя під Казикерменом¹⁸⁸. Дещо раніше, у березні, цар Петро відбув до Європи¹⁸⁹, а тому для І. Мазепа випадала слушна нагода реалізувати попередній задум, про інтенсивне таємне листування у ті дні та пізніше гетьмана з кримчанами повідомляється у доносі Д. Забіли¹⁹⁰ й В. Кочубея¹⁹¹. «Мой любимой приятель и старой наш друг», — так звертався у своєму листі син Селім-Герейя — Ганзи-Герей до Івана Мазепа¹⁹². У 1699—1703 роках у Кримському ханстві правив Давлет-Герей, син Селіма-Герейя. Згадуваний Кази (Гази)-Герей очолив опозицію, що була невдоволена правлінням його брата. Здібний і авторитетний військовий діяч¹⁹³ у 1701 році переховувався деякий час з 200 своїми прихильниками у Чигирині¹⁹⁴. Мабуть, тоді ж відбулися інтенсивні контакти між ним і гетьманським урядом. Згодом турецькі джерела фіксують появу посла від буткальських і барабашських козаків, які пропонували татарам союз для спільної боротьби проти росіян, оскільки їх кінцева мета — завоювати Крим і поневолити українців¹⁹⁵. Часті ханські усобиці, перемир'я, досягнуте між «Священною лігою» та Туреччиною у Карловиці¹⁹⁶, російсько-турецький Константинопольський мир 1700 року та інші причини не сприяли реалізації задумів І. Мазепа щодо об'єднання сил Криму та України для зміцнення обох країн.

НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ЗАДУМ

Початок 1692 року Батурин прожив у нервовій обстановці: з Москви надійшов наказ гетьману приїхати у справі Соломона 18 березня. У гетьманську резиденцію прибув піддячий Посольського приказу Василь Айтемиров¹⁹⁷, який їхав з царською грамотою у Крим для переговорів щодо укладення мирного договору, 9 квітня він був на Запорозькій Січі, а вже наступного дня вирушив до Казикермена. Невигідний для Гетьманщини мир Московії з Кримом, можливе зізнання Соломона — такі дві обставини, що прискорювали протидію гетьманського уряду планам Москви. Гетьман, посилаючись на старшинську раду, відмовляється їхати до царів. Натомість 23 квітня 1692 року¹⁹⁸, у супроводі 12 січовиків до Криму вирушає Петрик. Спочатку московський посол дізнається, що кошовий писар Петро Іванович Сулима вручив Кемаль бегу «те писма»¹⁹⁹. Останній відправив їх навздогін хану, який 2 травня²⁰⁰ вирушив за наказом султана в Угорщину. Потім В. Айтемиров відчув, що протилежна сторона враз охолола до розпочатих переговорів і те «учинилося препятие ево Петрушкиным воровским приездом»²⁰¹. П. Сулима невдовзі зустрівся з Василем Велецьким, гадяцьким канцеляристом, якому гетьман доручив супроводжувати московського посла і повідомив йому, «что де Царского Величества посланной задержан будет в Крыму надолго»²⁰². Прогноз його збувся — московського дипломата протримали там під караулом аж до літа 1695 року. Переговори були зір-

* Намагалася це зробити.

вані. «Мир», що Москва учинила*, оцей Петрик розірвав», — справедливо зазначає у своєму звіті польський посол Кир'як Ісарович²⁰³.

Цікаві такі подробиці. У 1693 році, у січні-лютому, в Батурині К. Ісарович був ознайомлений з такою офіційною версією, яку він виклав королю: «Петрик, котрий був канцеляристом у п. Мазепи, забравши певні листи від московських царів до обох гетьманів і всі секрети, втік на Запороже. Там на Запоріжжі кошовий учинив його писарем і той почав бунтувати козаків, (привертаючи) їх на свій бік. Але як тільки п. Мазепа довідався про нього, що бунтує козаків, послав від себе до кошового, аби його схопив і прислав з Запорожжя до Батурина. Там же кошовий наказав ударити в котли і мав учинити на Запоріжжі раду відносно цього Петрика. Але Петрик, дізнавшись про це, не став чекати ради і втік до нових замків, пішов до кримського хана»²⁰⁴.

У Криму Василь Велецький, який їздив на зустріч з Петриком, повідомляє московському дипломату подібне ж: «Будучи в той гетманской канцелярії, наплутал и наворовал, так что удостоился повесить. И он от того ушед из Батурина, пропал безвестно, и как в нынешних недавних часах гетману Ивану Степановичу об нем учинилос ведомо, что он плут Петрушка объявился на Запороже; послал было от себя на Запороже в Сечу к кошовому Атаману и ко всему низовому войску некакую особу, чтоб ево оттуду взять и он плут видя тое на себя за злои свои поступок смертную беду, и из Запорожя из войска ушол к ним в Крым»²⁰⁵.

Дві версії втечі Петрика з Батурина і Січі подібні, навіть тотожні, Але ж ще 9 квітня московський посол, В. Велецький зустрічалися на Січі з кошовим отаманом Федьком, суддею Опанасом Губою та писарем Петриком Батуринським²⁰⁶ і ніхто з прибулих про жодні репресії щодо останнього не чув. Отже, про згадане В. Айтемиров та його супроводжувач дізналися лише в Криму.

Звідси випливає:

1) П. Сулима, шукаючи контактів з В. Велецьким, просив його підкинути російському резиденту офіційну батуринську «легенду», яка реабілітує Мазепу.

2) В. Велецький, отримавши також відповідні установки в Батурині, протягом усього часу виконання дипломатичної місії ретельно слідкує за тим, аби посол мав таку інформацію для Москви, що не зашкодила б гетьману.

Зазначимо одразу, що І. Мазепа у 1691 році справді вимагав видачі Петрика. Його інформатор козак Сидір Горбаченко згодом повідомив гетьмана: «Що в листі реиментарском писано до войска, упоминаючися, чтобы видано вашей милости запорожца сюда, то тое для публики вчинено, жебы тамошние увірівши, же то есть отселя гныв на вашу милость... и не в чом В. М. неї стереглися»²⁰⁷. Тобто у донесенні підкреслено, що наказ зачитано для форми, але не для виконання. При цьому автор закінчив «цедулу» багатозначною фразою: «Тот писал, хто читав, а гді скрито, мало хто відаєт»²⁰⁸. Чи не йдеться про заховані листи гетьмана до хана?

Універсали П. Сулими вказують на високий інтелектуальний рівень їх автора-патріота. Довірена особа гетьмана мала досить активну політичну позицію, гнучкий розум і рішучість. Саме йому було довірено передати кримським зверхникам позицію українського уряду, вести переговори від його імені про умови союзницької співпраці. У листах, договорах Петрика зустрічаємо фрази, ідеї, які через 16—20 років повторюють гетьман, мазепинці. Так, у довірєній розмові з Пилипом Орликом у 1707 році Мазепа відкрився про своє прагнення зробити Україну самостійною: «...пред Всеведущим Богом протестуюся и на том прися-

гаю, что я не для приватной моей пользы, не для высших гоноров, не для большего обогащения, а ни для иных яковых нибудь прихотей, но для вас всех, под властью и реиментом моим зостаючих, для жон и детей ваших, для общего добра матки моей отчизны бедной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссийского, и для подвыщешения и разширения прав и вольностей войсковых, хочу тое при помощи Божой чинити»...²⁰⁹.

Подібне зустрічаємо й у листі Петрика до запорожців: «Бачить Бог, що не для своєї слави, а для цілості й оборони українського нашого краю, для помноження і охорони вольностей Запорізького низового й городового Війська і для вільної військової здобичі на Дніпрі я розпочав цю справу»²¹⁰.

Договір Петрика 1692 року з Кримом і договори П. Орлика з Туреччиною 1711—1712 років теж мають багато спільного: південний союзник зобов'язується не втручатися у внутрішнє життя, вольності козаків, не брати з купців додаткового податку, мита, спільно виступати під час військових дій²¹¹ тощо.

Це не випадковість. Петрик оприлюднив внутрішню ідеологію мазепинців задовго до її прояву. Посвячений у визвольні плани як один з найдовірєніших висуванців гетьмана, старший канцелярист мав презентувати їх у ході дипломатичної місії.

Великомасштабна антимосковська акція, задумана в Батурині, все ж не відбулася. Петро Сулима 22 червня 1692 року, агітуючи запорожців у похід на Москву, писав у зверненні до них: «Тут же и то вашим милостям объявляю, что его милость г.гетман задніпровский по совѣту всіх господинов полковников тайні прислал ко мні чоловіка с таким словом, кой час мы с ордами к Самарі приближимся, то иміют всі от Москви отстати и с нами случившися итить воевати Москву, который человек тут ныні при мні обрѣтается и я вашим милостям, как даст Господь Бог приитить к Каменному, то вам покажу ево, а что он тут говорил под присягою, то слышали ваши посланцы и Вашим милостям за своим к Січі прибытием пространно изустно скажет о всем»²¹².

У той же час гетьманський уряд І. Мазепи, дізнавшись про початок повстання, не проявив активності щодо його розвитку. Причиною тому стали дії московських урядовців, які, отримуючи з різних джерел суперечливу інформацію про зрадницькі наміри гетьмана, на всякий випадок вирішили підстрахуватися*. Замість Мазепи до Москви у квітні було направлено у справі Соломона велике посольство на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом. Виїхали до Малоросійського приказу найвідданіші гетьману люди. Їх і вирішили там тримати, як заручників, на непевний термін. 14 липня 1692 року І. Мазепа направив царям листа, у якому «у пресветлого монаршеского престола покорственно мы просим с старшиною и со всем войском запорожским, упаядая многократно, челом бьем, дабы по милостивому вашему великих государей указу те послы наши с желаемым на все наши прошения отпуском вскоре были к нам отпущены»²¹³.

На це звернення з Москви відповіли 29 липня: «А Якову Лизогубу, полковнику черниговскому, с товарищи указывали мы, великие государи, наше царское величество побыть еще на Москве до нашего царского в-ва указу, и как розыскное дело о воре Соломоне вершитца»²¹⁴.

* У Батурині за вказівкою Москви були арештовані ймовірні спільники Петрика — В. Кочубей «да с ним же... держат за караулом ис Чернигова сотника Николая Грембецкого и некоторого Высоцкого... гетманского дворецкого, и Григорья Карпова, полковника бывшего Киевского, и иных многих, которые были в совете вместе с Кочубеем». Слідство вів писар Генерального суду Захар Шийкевич, який в інтересах гетьмана і його приближених одностумців не виявив у діях запідозрених складу злочину.

Перебування однодумців Мазепи у ролі заручників позбавляло гетьмана маневру, змушувало його діяти за царськими вказівками і всупереч інтересам Гетьманщини. Не відчувши обіцяної підтримки Батурина, а через нього й Січі, Петрик не міг відмінити задуману акцію, оскільки з цього приводу вів переговори з Кримом. Беручи ініціативу у свої руки, він, як на нашу думку, зробив стратегічну помилку — дав згоду обрати себе у невеликому колі запорожців гетьманом. Цим у подальшому відштовхнув від себе, акції дійсних ініціаторів протимосковського повстання.

І. Мазепа дав наказ канцеляристам написати ніби від полтавчан відповідь Петрику, де є такі фрази — «як тобі, собако скажена, не соромно за твою підлість, що зачинаєш діло, собі не належне», «не думай, божевільний глупче, щоб тебе хоч одна душа жива хотіла б тут, поміж народу, назвати тим, чим сам себе, напідпитку, титулуєш»²¹⁵.

Розрахунок новопроголошеного гетьмана на сірому, низи, його осуд старшини теж звузив базу для повстання. Беручи приклад з Богдана Хмельницького, Петрик не врахував істотної різниці між тим часом і його сьогоденням. Народжена за сорок років автономна українська адміністрація при всіх її недоліках вже контролювала ситуацію в Україні, і замах на управлінський апарат стихійного руху з антимосковськими гаслами змусив його підняти військо на захист своїх станових інтересів. Визвольна акція не відбулася, оскільки її зачинатель не мобілізував для цього всі суспільні сили України. Навпаки, у таку вирішальну годину він фактично поставив еліту нації на один щабель з московським противником.

Вважаємо за необхідне сказати, що на заваді успіху справи як Петрика, так і Мазепи у великій мірі була велика залежність Кримського ханства від Отоманської Порти. Щороку султан вимагав десятки тисяч кримчан на власні стратегічні війни, які привели до послаблення Криму. Хани, прихильно ставлячись до намірів українців порвати з Московією, все ж не могли надати все своє військо для спільної успішної акції. Навіть виступивши у похід, вони часто повертали назад, бо несподівано отримували наказ іти на інші, важливіші для султана, війни.

У самому Кримському ханстві безперервно тривала боротьба за владу. Петрику, який агітував орди йти проти Москви, знатні кримчани сказали, «что в то время им не до войны стало; но надобно, чтоб им свое в Крыму зачатое дело совершить и успокоить, а когда да успокоитца и тогда они усмотря время будет пристойнее так о посылке войск своих с ним на Русь и учинять»²¹⁶.

Незважаючи на те, що антимосковське повстання не вдалося і зазнало поразки, підготовка до нього, діяльність Петрика позитивно вплинули на зміцнення автономних інституцій Гетьманщини, позицій гетьмана.

Джерела та література:

- 1 Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Отоманской порты до начала XVIII века. — Спб., 1987. — С. 623.
- 2 Савелов Л. Переписка патриарха Иоакима с воеводами, бывшими в Крымских походах 1687—1689 г. — Симферополь, 1906. — С. 22.
- 3 Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей. — Москва, 1990. — С. 354.
- 4 Записки Желябужского с 1682 по 2 июля 1709. — Спб., 1840. — С. 19.
- 5 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1992. — Т. 3. — С. 55.
- 6 Шмурло Е. Падение царевны Софьи* / Журнал Министерства народного просвещения. — Б. р. — С. 81.

- 7 Буганов В. Петр Великий и его время. — Москва, 1989. — С. 17.
- 8 Семевский М. Царица Прасковья. 1664—1723. Очерк из русской истории XVIII века. — Ленинград, 1991. — С. 16.
- 9 Феодози. Житие и славные дела Петра Великого. — Спб., 1774. — С. 153—154.
- 10 Алексеев В. Брянский фаворит царевны Софьи. — Брянск, 1992. — С. 42.
- 11 Там само. — С. 40.
- 12 Соловьев С. Сочинения в восемнадцати книгах. Москва, 1991. — Книга VII. — С. 440.
- 13 Gordon A. The history of Peter the Great. — London, 1755. — VII. — S. 267.
- 14 Алексеев В. Брянский фаворит царевны Софьи. — С. 45—46.
- 15 Письма несчастного графа Ивана Рейнольда Паткуля, полковника и посланника российского императора Петра Великого. — Москва, 1806. — С. 187.
- 16 Молчанов Н. Дипломатия Петра Великого. — Москва, 1986. — С. 39.
- 17 Костомаров Н. Мазепа. — Москва, 1992. — С. 36.
- 18 Сичинський В. Чужинці про Україну. — Київ, 1992. — С. 119—120.
- 19 Розыское дело Федора Шакловитого и его сообщников. — Спб., 1884, — Т. 1. — С. 67.
- 20 Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (Далі АЗР). — Спб., 1853. — Т. 5. — С. 224.
- 21 Алексеев В. Брянский фаворит царевны Софьи. — С. 46.
- 22 Там само.
- 23 Там само. — С. 41.
- 24 Соловьев С. Сочинения в восемнадцати книгах. — Книга VII. — С. 448.
- 25 Величко С. Літопис. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 375.
- 26 Костомаров Н. Мазепа. — С. 38.
- 27 Там само.
- 28 Там само. — С. 39.
- 29 Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Праці Українського Наукового Інституту. Мазепа. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 20.
- 30 Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. — Київ, 1991. — С. 19.
- 31 Чуприна В. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Армія України. — 1996. — 5 червня.
- 32 Костомаров Н. Мазепа. — С. 39.
- 33 Ключевский В. Сочинения в девяти томах. — Москва, 1989. — Т. 4. — С. 17—20.
- 34 Ключевский В. Исторические портреты. — Москва, 1990. — С. 200.
- 35 Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей. — С. 393.
- 36 Буганов В. Петр Великий и его время. — С. 23.
- 37 Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей. — С. 352.
- 38 Соловьев С. Сочинения в восемнадцати книгах. — Книга VII. — С. 449.
- 39 Алексеев В. Брянский фаворит царевны Софьи. — С. 56—57.
- 40 Там само. — С. 57.
- 41 Там само. — 65.
- 42 Там само. — С. 59—62.
- 43 АЗР. — Т. 5. — С. 227.
- 44 Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — Мюнхен, 1988. — С. 101.
- 45 Там само.
- 46 Там само.
- 47 Gordon A. The history of Peter the Great. — London, 1755. — VII. — S. 283.
- 48 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1992. — Т. 3. — С. 59.
- 49 Соловьев С. Сочинения в восемнадцати книгах. — Книга VII. — С. 476.
- 50 Белов Е. Русская история до реформ Петра Великого. — Спб., 1895. — С. 445.
- 51 Белокуров С. Материалы для русской истории. — Москва, 1888. — С. 80.
- 52 Там само.
- 53 Чуприна В. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 3.
- 54 АЗР. — Т. 5. — С. 227.
- 55 Foy de la Nenville Relation curieuse et nouvelle de la Moscovie. — Paris, 1699. — P. 112—113.
- 56 Лист к государю от гетмана Мазепы от 18 октября 1705 г. // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі Чтения ОИДР). — 1859. — Кн. 1. — С. 48.
- 57 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. 3. — С. 60.
- 58 Там само. — С. 62.
- 59 Там само. — С. 61.
- 60 Там само. — С. 66.
- 61 Там само. — С. 70.
- 62 Соловьев С. Сочинения в восемнадцати книгах. — Книга VII. — С. 472.
- 63 Костомаров Н. Мазепа. — С. 54.
- 64 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 5.

- 65 Соловьев С. Сочинения в восемнадцати книгах. — Книга VII. — С. 506.
- 66 Там само. — С. 493.
- 67 Там само. — С. 474.
- 68 Там само. — С. 487—488.
- 69 Там само. — С. 474.
- 70 Там само. — С. 486.
- 71 Там само. — С. 488.
- 72 З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи (Упорядник В. Станіславський). — Київ, 1996. — С. 71.
- 73 Там само.
- 74 Костомаров Н. Мазепа. — С. 53.
- 75 Там само. — С. 51.
- 76 Там само. — С. 53.
- 77 Там само.
- 78 Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709. — С. 189.
- 79 Там само. — С. 185.
- 80 Чтения ОИДР. — С. 122.
- 81 Грицай М., Микитась В., Шолом Ф. Давня українська література. — Київ, 1978. — С. 186.
- 82 Жак А., Бендер Й., Груша И. и др. История Европы. — Минск—Москва, 1996. — С. 231.
- 83 Маланюк Є. Ясновельможний пан Мазепа — тло і постать. — Київ, 1991. — С. 8; Іван Мазепа. — Київ, 1992. — С. 56.
- 84 Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 397.
- 85 Іван Мазепа. — С. 56.
- 86 Там само.
- 87 Макіявеллі Н. Володар (переклад з італійської М. Островерха). — Новий Йорк, 1976. — С. 95.
- 88 Там само. — С. 93.
- 89 Там само. — С. 98.
- 90 Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990. — С. 210.
- 91 Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича // Киевская старина. — 1889. — Январь, февраль, март. — С. 48.
- 92 Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 355.
- 93 Мицик Ю. Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу. — 1996. — № 49—50. — С. 53; (Держархів у Кракові. — Зібрання А. Грабовського. — № 91. — Копія сер. XIX ст.).
- 94 Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. — 1890. — Май. — С. 208.
- 95 Оглоблін О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Київ, 1929. — С. 33.
- 96 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Киев, 1888. — Т. 1. — С. 29.
- 97 Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Киев, 1912. — Т. 3. С. 127.
- 98 Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні Лівобережжя. 2 // Пам'ятки України. — 1990. — № 3. — С. 19.
- 99 Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні Лівобережжя. 1 // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 12.
- 100 Там само.
- 101 Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. Київ, 1995. — С. 47.
- 102 Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 140.
- 103 Там само. — С. 97.
- 104 Там само. — Київ, 1908. — Т. 1. — С. 239.
- 105 Там само. — С. 240.
- 106 Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 382.
- 107 Павлинко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — Чернігів, 1994. — С. 61.
- 108 Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. — 1997. — № 1—2. — С. 38.
- 109 Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — Київ, 1986. — С. 31.
- 110 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Киев, 1898. — Т. 2. — С. 244.
- 111 Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648—1764—1802 роках. — Нью-Йорк, 1968. — С. 55.
- 112 Кривошея В. Українська козацька старшина. — Київ, 1997. — С. 25.
- 113 Там само. — С. 26.
- 114 Там само. — С. 33.
- 115 Там само.
- 116 Там само. — С. 36.
- 117 Там само. — С. 43.
- 118 Там само. — С. 43.

- 119 Там само. — С. 53.
- 120 Там само.
- 121 Там само. — С. 73.
- 122 Там само. — С. 89.
- 123 Там само. — С. 91.
- 124 Там само. — С. 100.
- 125 Там само. — С. 101.
- 126 Там само. — С. 102.
- 127 Кривошея В. Іван Мазепа: біографічні дрібниці // Просвіта. — 1997. — 27 вересня. — С. 2.
- 128 Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская старина. — 1885. — № 7. — С. 445.
- 129 Там само. — С. 443.
- 130 Там само. — С. 448.
- 131 Довідник з історії України. — Київ, 1995. — Т. 2. — С. 228.
- 132 Шкоропад Д. Прилуччина з найдавніших часів до кінця XIX ст. — Прилуки, 1993, — С. 84.
- 133 Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — Київ, 1959. — С. 56.
- 134 Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648—1764—1802 роках. — Нью-Йорк, 1968. — С. 155—162.
- 135 Холмський І. Історія України. — Нью-Йорк, 1971. — С. 247.
- 136 Лазаревский А. Очерки, заметки и документы. — Киев, 1899. — В. V. — С. 42.
- 137 Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1993. — Т. ССXXV. — С. 237.
- 138 Заруба В. Студії з історії України. — Київ, 1995. — С. 76.
- 139 Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку. — С. 38.
- 140 Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий. — С. 445.
- 141 Там само.
- 142 Костомаров Н. Мазепа. — С. 52.
- 143 Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1622—1695 гг. — Одесса, 1896. — С. 49.
- 144 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. 3. — С. 76.
- 145 Там само.
- 146 Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій». — Торонто—Канада, 1976. — С. 34.
- 147 Величко С. Літопис. — С. 384.
- 148 Мельник Л. Гетьманство Івана Мазепи // Історія України. — 1997. — № 9. — С. 3.
- 149 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. 3. — С. 100.
- 150 Там само.
- 151 Оглоблін О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). — Київ, 1929. — С. 33.
- 152 Там само.
- 153 Костомаров Н. Мазепа. — С. 112.
- 154 Там само.
- 155 О наказании Данилы Забелына за донос на гетмана Мазепу // Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 25.
- 156 От Кочубея государю доношение // Там само. — С. 125.
- 157 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. 3. — С. 78, 83.
- 158 Величко С. Літопис. — С. 389.
- 159 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. 3. — С. 78.
- 160 Сочинения Николая Ивановича Павлищева. — Спб., 1878. — Т. 3. (Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину). — С. 160.
- 161 Там само.
- 162 Величко С. Літопис. — С. 414.
- 163 Гунманн. Крымское ханство. — Симферополь 1991. — С. 78.
- 164 Заруба В. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993. — С. 113.
- 165 Маркевич Н. История Малороссии. — Москва, 1842. — Т. 4. — С. 145.
- 166 Костомаров Н. Мазепа. — С. 56.
- 167 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. 3. — С. 84.
- 168 Там само. — С. 86.
- 169 Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 177.
- 170 Там само.
- 171 Там само. — С. 175.
- 172 Там само. — С. 192.
- 173 Гейко С. Татарський гетьман // Старожитності. — 1994. — №№ 5—6. — С. 10.

- 174 Голиков Н. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России. — Москва, 1840. — Т. 13. — С. 188—189.
- 175 Величко С. Літопис. — С. 398.
- 176 Там само. — С. 399.
- 177 Соловьев С. Сочинения в восемнадцати книгах. — Книга VII. — С. 480.
- 178 Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 149.
- 179 Там само. — С. 500.
- 180 Там само.
- 181 Морозов О. Иван Обидовський // Просвіта (м. Ніжин). — 1994. — №№ 4—5. — С. 7.
- 182 Письмо Мазепы к Кочубею // Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 131.
- 183 Мицик Ю. З документації гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 1997. — № 3. — С. 101.
- 184 Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII века. — С. 631.
- 185 Там само. — С. 643.
- 186 Доношения Кочубея государю по статьям // Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 105.
- 187 Извет Киевского полковника на стольника Обидовского // Там само. — С. 29.
- 188 Заруба В. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — С. 115.
- 189 Буганов В. Петр Великий и его время. — Москва, 1989. — С. 36.
- 190 Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 25.
- 191 Там само. — С. 105.
- 192 Маркевич Н. История Малороссии. — Москва, 1842. — Т. 4. — С. 166.
- 193 Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII века. — С. 670.
- 194 Там само. — С. 682.
- 195 Там само. — С. 696.
- 196 Гасратян М., Орешкова С., Петросян Ю. Очерки истории Турции. — Москва, 1983. — С. 73.
- 197 Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692—1695 гг. С. 2.
- 198 Шевчук В. Козацька держава. — Київ, 1995. — С. 155.
- 199 Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692—1695 гг. — С. 30.
- 200 Там само. — С. 41.
- 201 Там само. — С. 33.
- 202 Там само. — С. 37.
- 203 Держархів у Кракові. — Зібрання А. Грабовського. — NE. — 91. — Копія сер. XIX ст.).
- 204 Там само.
- 205 Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692—1695 гг. — С. 33.
- 206 Там само. — С. 5.
- 207 Эварницкий Д. Источники для истории Запорожских козаков. — Владимир, 1903, — Т. 1. — С. 325.
- 208 Там само.
- 209 Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721) // Основа. — 1862. — № 10. — С. 12—13.
- 210 Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. 3. — С. 92.
- 211 Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Український археологічний щорічник. — 1992. — Випуск 1. — Т. 4. — С. 314; Оглоблін О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. — Київ, 1927. С. 741—744.
- 212 Эварницкий Д. Источники для истории Запорожских козаков. — Т. 1. — С. 424.
- 213 Там само. — С. 382.
- 214 Там само. — С. 401.
- 215 Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 394.
- 216 Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692—1695 гг. — С. 48.

